

Гадяцька унія в польській історіографії

Конрад Бобятинський (Варшава)

Події, пов'язані з Гадяцькою унією та спробами впровадження в життя її пунктів, здавна тішилися великим зацікавленням у польській, а також українській та російській історіографіях. Зі зрозумілих причин польські історики в цілому швидше позитивно оцінювали саму ідею підписання угоди, яка у своєму задумі мала надовго вирішити козацьку проблему й забезпечити “народу руському” те саме місце, що й полякам та литовцям у структурах Речі Посполитої “трьох народів”. Натомість дискусії викликали питання, пов'язані з генезою унії, перебігом дипломатичних переговорів, які відбувалися між Річчю Посполитою й Чигирином у 1657–1659 рр. Порізнному інтерпретовано мотиви, якими керувалися архітектори Гадяча з козацького боку – тобто Іван Виговський та Юрій Немирич, – прагнучи по смерті Б. Хмельницького порвати з Москвою й досягнути порозуміння з Польсько-Литовською державою. Дискусії серед польських істориків точилися й навколо оцінки політики Речі Посполитої стосовно проблеми ратифікації Гадяцької угоди на сеймі 1659 р. Як відомо, опір значної частини сенаторів та послів затвердженню деяких статей призвів тоді до змін у тексті унії. Останні були дуже негативно сприйняті козаками, що значною мірою спровокувало швидкий занепад влади І. Виговського в Україні. Це означало поразку проекту розв'язання української проблеми на умовах, наближених до гадяцьких, тобто через надання козакам найширшої автономії. Затяті суперечки, зрештою, не лише в польській історіографії, збуджувала, збуджує й, напевно, буде збуджувати далі також оцінка шансів на успішне впровадження унії в життя.

У цій статті не маю наміру аналізувати погляди на Гадяцьку унію польських істориків XVII–XVIII ст., значна частина яких безпосередньо спостерігала за процесом: це окрема велика розмова. Зосереджуся на суто академічній історіографії.

Серед першопрохідців властиво наукового освоєння проблематики Гадяцької унії слід у першу чергу згадати історика першої половини XIX ст. Міхала-Димітра Краєвського, автора першої, хоча й незавершеної синтези історії Речі Посполитої доби Яна Казимира⁵⁷. Причиною наміру І. Виговського повернутися під скіпетр останнього Вази на польсько-литовському троні, автор визнав обмежувальну політику в Україні царських влад (“Виговський, відчуваючи тверду опіку Москви, прийняту Хмельницьким, пояснив населенню скільки кривд воно відчуває під новим пануванням, який обтяжливий мусить платити податок за варіння горілки, якими прикрими є монополії, яких раніше не знав”)⁵⁸. Безпосереднім приводом до підписання Гадяцької угоди став, за М. Краєвським, невдалий наступ війська І Виговського на Київ, після чого “всюди добачаючи до себе нехить козаків, які прозивали його ляхом, тираном, загарбником Русі та збурювачем суспільного спокою, підписав угоду з королівським посланцем Беньовським, який довго відтягував”⁵⁹. Проаналізувавши найважливіші статті унії, автор дійшов висновку, що важка військова ситуація та заангажування Польсько-Литовської держави на інших фронтах призвели до того, що угода практично не принесла Речі Посполитій жодної користі⁶⁰. Однак саму ідею укладення угоди з козаками на гадяцьких умовах М. Краєвський оцінив уже дуже позитивно. “Відтягнути козаків від Москви було наміром, якому слід було присвятити увагу у зв'язку зі стількома поразками переповненого гордістю шляхетства, якого не

⁵⁷ *Krajewski M. Dzieje panowania Jana Kazimierza od roku 1656 do jego abdykacji w roku 1668...* – Warszawa, 1846. – Т. I–II.

⁵⁸ Там же. – Т. I. – С. 95–96.

⁵⁹ Там же. – Т. I. – С. 99–100.

⁶⁰ Там же. – Т. I. – С. 101.

хотіли ділити з людьми, які ще недавно були погорді й у підданстві”. Причини поразки шукав перш за все по козацький бік. Зазначаючи, що “всі ці труднощі були б нічим в очах тих, хто добре мислив, якби тільки непостійність помислів обмежених людей не перешкоджала зусиллям короля і станів... Але швидко побачимо, якими даремними були ці жадання і як важко заспокоїти чернь, розбурхану розбоєм та вольністю”⁶¹.

Значно менше місця присвятив козацьким справам Джозеф Казимир Плебанський у своїй книзі, яка стала першою біографією Яна Казимира та Людвіки Марії. Цей автор лише згадав про щасливий поворот у польсько-козацьких стосунках після смерті Б. Хмельницького та про роль королеви у справі завершення переговорів з І. Виговським⁶².

Дуже позитивно, але часто дуже ідеалістично оцінював проект унії з козаками Антоній Валевський, автор монументальної історії Речі Посполитої доби Потопу⁶³. Цей шанований у XIX ст. історик, відомий своєю прихильністю до Яна Казимира, писав, між іншим: “Віддавна перейнятий наміром вгамувати козаків, обрав політику, наповнену поміркованістю й талановитою продуманістю, бо ж на Виговського, наявного провідника козаків, можна було розраховувати. Згідно з тією політикою зв’язок козаків з Річчю Посполитою мав відтоді базуватися не на підданстві (*absoluta subjectio*), як було перед цим, а на поєднанні з Польщею на зразок литовської унії”⁶⁴. Завдяки обізнаності з віденськими архівалями А. Валевський першим з польських істориків докладно висвітлив роль посередників цісаря Фердинанда III у нав’язуванні перемовин з Чигирином, згадуючи, між іншим, про виступи цих посередників на сеймі 1658 р., на якому було вирішено старатися навколо вирішення української проблеми⁶⁵. Дуже позитивно А. Валевський писав також про заангажування в проект унії І. Виговського й не шкодував на його адресу позитивних оцінок (“був то чоловік нехлопських здібностей, умілий, навіть хитрий, красномовний, поціновувач мистецтва вгамування людей й приховування своїх намірів”, “був він вродженим поводитирем прихильників”, “гордий поляк, душа всіх переговорів”)⁶⁶.

Про саму Гадяцьку унію А. Валевський писав з великим ентузіазмом: “Цей видатний трактат назавжди залишиться пам’ятником похвали Речі Посполитій, оскільки був виміром історичної справедливості, вчиненій руському народові, був реставрацією згаданої польської порядності, яка довела до унії з Пруссамі, Литвою, Курляндією і т. п.”. А. Валевський робив наголос на універсальному значенні ідеї Гадяча. Вона означала для нього перш за все тріумф західної культури над східною: “Руський етнос дозрівав, овіяний під протекцією Польщі духом просвіченого Заходу, й самоусвідомивши себе, домагався свого визнання законами; старопольська чудовість, пристрасно обмежена, але ще не згасла, визнала це за Руссю. Тільки бездумна екзальтація могла припустити, що Польща з огляду на Москву, яка посилювалася, зможе обійтися без дієвої допомоги русинів; ті, хто мислив, прагнули зробити з них передмур’я проти Москви, твердиню, залюднену кількома мільйонами (а на тепер кільканадцятьма мільйонами) доблесного народу русинів і який стількома переможними битвами здобув право на самоврядність. Його відродження могло стати також відродженням потуги Речі Посполитої, покликаної дякувати Виговському,

⁶¹ Тамże. – Т. I. – S. 154–155.

⁶² *Plebański J. K.* Jan Kazimierz Waza. Marja Ludwika Gonzaga. Dwa obrazy historyczne. – Warszawa, 1862. – S. 96.

⁶³ *Walewski A.* Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadającej pod jarzmo domowe za panowania Jana Kazimierza (1655–1660). – Kraków, 1870. – Т. 1.

⁶⁴ Тамże. – Т. I. – S. 4–5.

⁶⁵ Тамże. – Т. I. – S. 4, 13.

⁶⁶ Тамże. – Т. I. – S. 24.

Беньовському (а насамперед королю), які зробили таку велику справу⁶⁷. Укладення угоди з козаками історик визнав дуже великим досягненням габсбурзької дипломатії та перемогою Австрії над інтригами Франції та Швеції⁶⁸.

Події Гадяча відбилися й на сторінках синтез історії Польщі пера істориків XIX ст. Й. Лелевеля, Є. Морачевського, Х. Шмідта, Я. Шуйського, М. Бобринського, Т. Моравського.

На противагу А. Валевському скептично до ідеї Гадяча віднісся Йоахим Лелевель, зазначаючи, між іншим, що “ця умова збудила гнів серед козаків, небагато їх поверталось обличчям до Польщі, а Москва була ображена”⁶⁹. Базуючись на історіографічних концепціях та фактографічному багажі Й. Лелевеля, Є. Морачевський основну увагу звернув на ту критику, яку укладення угоди викликало серед станів Речі Посполитої на сеймі 1659 р. (“що до сенату хлопству й гультьайству широко відкрило двері, а на найдорожчий клейнод шляхетський всякому дозволили зазіхати”). Дослідник не приховував своїх радикальних демократичних поглядів, які мали значний вплив на його історичну візію. Тому немає нічого дивного, що Є. Морачевський дуже суворо оцінював Гадяцьку унію. Вважав, що поляки ніколи не думали впровадити в життя її постанови. “Почасти це була змова з підбурювачами українного люду, але не умова між Річчю Посполитою й українною людністю. Інакше бути не могло в часах, коли ще жодним мудрецам світу і в голову не приходило, щоб простолюднине могли мати права чи домагатися теперішнього привілею як для стану”⁷⁰.

Іншим прихильником лелевельської республіканської візії історії Польщі був Генрік Шмідт. У монументальній “Історії польського народу” цей історик коротко описав переговори з козаками 1657–1659 рр. Пишучи про ратифікацію трактату сеймом 22 травня 1659 р., Г. Шмідт визнав, що обґрунтована потреба історичних поступок Речі Посполитої козакам зійшла на пси внаслідок опору духівництва, яке зажадало викреслити з тексту угоди пункти про знесення Брестської унії та включення до складу сенату православних ієрархів. “Цей крок, – писав він про нобілітацію козацьких еліт, подібно ж оцінюючи наслідки всієї унії, – не призвів до сподіваних благодотворних наслідків, швидше навпаки, тільки роздратував козацьку чернь, яка почала дуже боятися, аби ошляхетнена старшина не накинула на неї ярма підданства”⁷¹.

Цілком інакше на проблему Гадяцької унії дивилися передові представники так званої “краківської історичної школи”. У книзі, яка підсумовувала його дослідження історії Польщі, Джозеф Шуйський писав: “Засуджена свого часу думка Оссолінського й Киселя, піднесена обома навіть помірковано, стала після кривавого досвіду популярною, на жаль, запізною”. Д. Шуйський куди нижче від Валевського оцінював потенціал І. Виговського, підкреслюючи, що гетьман не мав в Україні тієї повноти влади, що Б. Хмельницький, і що бракувало йому, І. Виговському, здібностей (“характеру теж взагалі не мав”), щоб впровадити в життя умови трактату від 16 вересня 1658 р.⁷².

Подібним чином дивився на Гадяцьку унію один з найвидатніших учнів Д. Шуйського Міхал Бобринський. “Угода, така, як перше укладена і втілена, могла

⁶⁷ Tamże. – Т. I. – S. 27–28.

⁶⁸ Tamże. – Т. I. – S. 61.

⁶⁹ [Lelewel J.], *Dzieje Polski* Joachim Lelewel potocznym sposobem opowiedział. – Lwów, 1848. – S. 173–174.

⁷⁰ *Moraczewski J. Dzieje Rzeczypospolitej Polskiej...* – Poznań, 1855. – Т. 1. – S. 1–6.

⁷¹ *Schmit H. Dzieje narodu polskiego od najdawniejszych do najnowszych czasów, potocznie opowiedziane przez...* – Lwów, 1863. – Т. I. – S. 729–730.

⁷² *Szujski J. Historji Polskiej treściwie opowiedzianej ksiąg dwanaście, posłowie P. Matusiak.* – Poznań, 2005. – S. 298 (препринт видання 1889 р.; перше видання в 1880 р.).

розраховувати на довге життя, тоді підривало її не стільки неприязне ставлення поляків, скільки анархія в лоні козацтва й надзвичайно важливий вплив, який здобула над ним Росія”, – писав дослідник. Він визнав, що попри все Гадяч приніс Речі Посполитій значну тимчасову користь, давши їй цінного союзника у протистоянні з московськими військами”⁷³.

Позитивно сам факт укладення гадяцької угоди (“велика то була подія”) оцінив також Теодор Моравський, історик з еміграції, який перебував дещо на узбіччі головних напрямків польської історіографії другої половини XIX ст. Однак він звернув увагу на те, що “насувається на край великий труд”, тобто невідворотність продовження війни з царем за Україну⁷⁴.

Потужний розвиток у польській історіографії досліджень з історії козацтва припав на початок XX ст. Провісником став Францішек Равіта-Гавронський, автор, між іншим, першої монографічної праці, присвяченої генезі Гадяча. Опираючись головню на опубліковані джерела, а також на архівалії з Бібліотеки Чарторийських, дослідник зробив спробу реконструкції перебігу перемовин, які з початку 1657 р. вів з козаками головний натхненник Гадяцької унії з польського боку волинський каштелян Станіслав Казимир Беньовський⁷⁵. Досліджуючи генезу Гадяча, Ф. Равіта-Гавронський педалював головню на культурні й цивілізаційні різниці між вихованими в західній (тобто польській) культурі козаками й Москвою. Козацькі ватажки – Хмельницький (автор акцентує увагу на виразній зміні його політики в останні місяці життя), Виговський і Тетеря – “першими, як багатші досвідом, зрозуміли, що федерація з Москвою не гарантує руському народові самостійний розвиток, і запрагнули знову повернутися до «спільної вітчизни»”⁷⁶.

Багато місця Ф. Равіта-Гавронський присвятив аналізу складної дипломатичної гри, яку після смерті Б. Хмельницького вів І. Виговський не тільки з Річчю Посполитою, але також із Москвою. Подаючи перебіг переговорів з С. К. Беньовським та закулісся чергових дипломатичних місій, висланих царем в Україну, дослідник дійшов висновку, що вже до початку травня 1658 р., тобто до розгрому М. Пушкаря під Полтавою, – І. Виговський інтригував на два фронти, “вичікуючи моменту, щоб остаточно схилитися в один чи інший бік. Перебуваючи в постійних контактах з Москвою, вводячи її в оману вірністю, зміцнюючи за її допомогою свою гетьманську владу, одночасно через довірених осіб переписувався з Беньовським”. Тільки після ліквідації найнебезпечнішого опозиціонера, гетьман набув “певності і поведив себе (з Москвою. – К. Б.) так гордо, чого не міг би чинити, якби не наміри рішучого розриву”⁷⁷. Наслідком цього рішення стало підписання Тетерею у червні в Межирічі декларації про повернення козаків під зверхність Речі Посполитої.

Оцінюючи значення Гадяцької унії, Ф. Равіта-Гавронський писав: “Для Речі Посполитої Польської це був знаменний акт, для козаків міг би стати початком нового життя, якби тогочасне козацтво мало в собі зародки державності, коли б його бажання та ухвали не писалися на піску, коли б більше знала про загрозливе становище й менше

⁷³ *Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie / opr. i wstępem poprzedzili M. H. Serejski i A. F. Grabski. – Warszawa, 1974. – (1-е видання 1879 р.). – S. 356–357.*

⁷⁴ *Morawski T. Dzieje narodu polskiego w krótkości zebrane przez... – Т. III (“Królowie obieralni”). – Poznań, 1877 (2-е видання). – S. 538–540, 546–547.*

⁷⁵ *Rawita Gawroński F. Poselstwo Bieniewskiego. Od śmierci B. Chmielnickiego do umowy hadziackiej – Lwów, 1907.* Попри солідну джерельну базу Ф. Равіта-Гавронський не уникнув у цій праці суттєвих помилок, приміром, “хоронячи” Беньовського під час чергового туру переговорів з козаками на початку 1659 р. (Тамże. – S. 79). Свої погляди на генезу Гадяча дослідник подав також у праці “Polityka kozacka w ostatnich latach życia Bohdana Chmielnickiego” // *Biblioteka Warszawska. – 1910. – Т. CCLXXIX. – Seria 9. – Т. III–IV.*

⁷⁶ *Rawita Gawroński F. Poselstwo Bieniewskiego... – S. 6.*

⁷⁷ Тамże. – S. 59–60, 67.

мала жовнірської метушні, яка вела разом з іншими вадами більше ніж на бездоріжжя, до руїни”⁷⁸. Попри значущі зміни, внесені до тексту угоди на сеймі, “всі відчували глибоку радість з приводу оформленої згоди, яка, здавалося, крала край внутрішній боротьбі та сварці, тим, хто тулився, повертала втрачені маєтки, вигнанцям – батьківські доми, костелам – Божу хвалу, а всім мешканцям такий жаданий спокій для праці”. Аналізуючи причини поразки унії, історик ще раз доводив, що “розбилися ці домовленості і все майбуття об ту саму козацьку недовіру, об дух непокори, об нездатність поставити публічний інтерес над власним. Громадянська війна між Пушкарем і Виговським стала початком повного занепаду ідеї державності, яка викликала перші суперечки між Хмельницьким та Москвою і була сформульована тільки під Гадячем”⁷⁹.

Черговий раз до подій, пов’язаних з Гадяцькою унією, Ф. Равіта-Гавронський повернувся вже в незалежній Польщі, пишучи першу в польській історіографії синтезу історії козацтва⁸⁰. Ця книга, правда, мала популярний характер, але була написана на підставі багаторічної архівної евристики автора, а також з використанням широкого кола літератури – польської, української та російської. Праця готувалася з помітним публіцистичним запалом і була підпорядкована чіткій меті – захисту польського пункту бачення козацької справи, а також спростуванню деяких поглядів російських та українських істориків, яким хочу тут приділити увагу.

Розвиток досліджень в українській історіографії (меншою мірою в російській) з історії козацтва розпочався дещо раніше, ніж у польській – на зламі XIX–XX ст. Варто зазначити, що низка дуже важливих праць, у яких порушувалися події Гадяцької унії, з’явилася більш-менш у тім самім часі, коли Ф. Равіта-Гавронський видавав свої перші праці з історії України, звідки виникла потреба визначитися щодо них у пізніших публікаціях.

Ще в першій половині XIX ст. в академічних синтезах історії України й Росії з’явилися перші спроби оцінки Гадяцької унії. Очевидно вирішальна більшість істориків з імперії Романових вже тоді дивилася на акт рішучо негативно. При цьому слід наголосити, що в цих працях Гадячу було присвячено відносно небагато місця; зосереджувалися перш за все на підкресленні значення Переяславської ради 1654 р. Відтак Гадяцька унія подавалася як невдала спроба стримати неунікненний історичний процес поєднання Росії з Україною-Малоросією, започаткований у 1654 р., і головне як зрада законного володаря Олексія Михайловича⁸¹.

Першим російським істориком, який професійно займався історією України, був, як відомо, Дмитро Бантиш-Каменський⁸². На його думку, укладення Гадяцької унії стало наслідком змови польської та литовської магнатерії з І. Виговським з метою

⁷⁸ Тамże. – S. 78.

⁷⁹ Тамże. – S. 92–93. У цій праці Ф. Равіта-Гавронський навів текст промови, виголошеної Беньовським в обозі під Гадячем перед підписанням тексту унії (S. 72–75), а також сам текст унії, змодифікований на сеймі у квітні 1659 р. (S. 83–91).

⁸⁰ *Rawita Gawroński F. Kozaczyzna Ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII-go wieku. Zarys polityczno-historyczny.* – Warszawa, 1924.

⁸¹ Цінний огляд української, російської та польської історіографії Гадячу зробила Т. Яковлева (*Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття.* – Київ, 1998. – С. 8–40). Див. також: *Kościałkowski S. Uгода hadziacka. W trzechsetną rocznicę: 1658–1958 // Alma Mater Vilnensis. Prace zebrane / Opr. S. Kościałkowski, Z. Jundziłł, K. Okulicz, C. Baudouin de Courtenay, W. Jędrzejewiczowa, W. Wielhorski, X. W. Meysztowicz, Z. Folejewski, W. Kwiatkowski, J. Kruszyński.* – Londyn, 1958. – T. V. – S. 34–38; *Kaczmarczyk J. Rzeczpospolita Trojga Narodów. Mit czy rzeczywistość. Uгода hadziacka – teoria i praktyka.* – Kraków, 2007. – S. 144–149.

⁸² *Бантыш-Каменский Д. История Малой России со времен присоединения оной к Российскому Государству при царе Алексее Михайловиче...* – Москва, 1822. Ще жорсткіше оцінював політику І. Виговського тогочасний український історик М. Маркевич (*Маркевич Н. История Малороссии.* – Москва, 1842–1843. – Т. 1–4).

повернутися до стану з-перед 1648 р. і притлумити усі тенденції, спрямовані на визволення з польської неволі та на поєднання з Московською державою. Ці тези повторювали чергові генерації російських дослідників. У чорних барвах діяльність І. Виговського та його прибічників, названих бунтівниками, злочинцями та зрадниками інтересів козацтва, подавали автори концептуальних синтез історії Росії на чолі з Сергієм Соловйовим та Дмитром Іловайським⁸³. Принагідно глорифікували діяльність М. Пушкаря як ватажка вірних Москві козаків, які очолювали народну боротьбу за визволення від утисків шляхти. Однак варто додати, що зіперта на представницькій джерельній базі праця С. Соловйова довго зберігала фактографічну вартість (реконструкція дипломатичних московсько-козацьких контактів 1657–1658 рр.), і для польських істориків також.

Об'ємніший образ Гадяцької унії знаходимо в працях українського історика Миколи Костомарова. Він першим зауважив, що в тогочасній Україні існував поділ на дві партії, і що за цим стоїть той факт, що ідея утворення в рамках Речі Посполитої Князівства Руського знаходила велику підтримку серед багатьох груп населення України (більшість козацької старшини, вище духовництво, багаті міщани). Дослідник вважав, що справжнім автором концепції унії був І. Виговський, який щиро, а не, як писала більшість істориків з імперії Романових, з політичного розрахунку прагнув порозуміння з Польсько-Литовською державою й шукав для козаків місця в її структурах. Проте одночасно М. Костомаров дуже скептично оцінював шанси на впровадження гадяцьких умов у життя. Як на нього, вина за остаточну поразку унії падає на обидві сторони-підписанти, які не змогли зрозуміти сенсу самої ідеї. Додатково Ян Казимир і польська сторона ніколи не мали наміру “чесно й щиро дотримуватися слова”⁸⁴.

Подібне ставлення до унії мав найвидатніший український історик Михайло Грушевський, який у своїх працях ґрунтовно висвітлив генезу, зміст та значення Гадяцького трактату. Добачаючи в проєкті цікаву пропозицію віднайдення для козацтва постійного місця в лоні Речі Посполитої, водночас підкреслював, що цей проєкт був приречений на поразку, бо унія “була немилосердно покалічена вже під час свого народження”. Сенсу Гадяча, витвору козацьких еліт, як доводив М. Грушевський, не розуміли широкі кола українського люду, які перш за все боялися повернення до своїх маєтків магнатерії та шляхти, а також поновлення феодальних утисків⁸⁵.

Швидше позитивно політику І. Виговського характеризував Василь Герасимчук. Цей потужний дослідник історії козацтва вважав, що справжня мета гетьмана полягала в тому, щоб здобути повну незалежність України, а Гадяч був лише першим етапом на шляху реалізації задуму⁸⁶.

Істориком, якого тут належить згадати і який станом на 10-ті рр. ХХ ст. найприхильніше оцінював Гадяцьку унію (хоча добачав також низку її вад), був В'ячеслав Липинський. Насамперед він підкреслював універсальне значення цього

⁸³ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – Москва, 1961. – Кн. V–VI; *Його ж.* Гетман Выговский // Отечественные записки. – 1859. – Т. СХХVII. – С. 43–64; *Иловайский Д.* История России. – Москва, 1905. – Т. V. Див. також: *Blachowska K.* Narodziny Imperium. Rozwój terytorialny państwa carów w ujęciu historyków rosyjskich XVIII i XIX wieku. – Warszawa, 2001. – S. 182–187, 236–242.

⁸⁴ Костомаров Н. Гетманство Выговского // Костомаров Н. Собр. соч. – Санкт-Петербург, 1903. – Кн. I. – Т. II. – С. 307–403; *Його ж.* История казаков в памятниках южнорусского народного песенного творчества // Русская мысль. – 1880. – № 6.

⁸⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ, 1998. – Т. X (роки 1657–1658). – С. 375–377; *Його ж.* Виговський і Мазепа // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1909. – Т. X.

⁸⁶ Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1909. – № 87–89; *Його ж.* Виговський і Юрій Хмельницький // Там само. – № 59–60.

акту, який, коли б був упроваджений у життя, міг надовго змінити перебіг української історії й забезпечити Україні постійне місце на політичній арені цієї частини Європи⁸⁷.

Однак погляди В. Герасимчука та В. Липинського не користувалися в Україні великою популярністю. Значно більшим визнанням тішилися конструкти тих українських істориків, які на зламі XIX–XX ст. з різних причин писали про гадяцький компроміс негативно. З критичної позиції стосовно козаків як елемента, позбавленого державо- і культуротворчих рис, цю подію дуже упереджено аналізував Пантелеймон Куліш⁸⁸. Як повернення до цілковитого підпорядкування Польщі оцінював угоду Дмитро Яворницький⁸⁹. Політику І. Виговського (якого однозначно вважав прибічником Польщі і противником незалежної України) здрібнював Василь Волк-Карачевський. Останній дослідник вважав, що найбільша помилка гетьмана полягала в розбудові Козацької держави на взір Речі Посполитої. Колишнє місце власників мала посісти козацька старшина, яка дедалі більше уподібнювалася до польської шляхти. Це мусило призвести до тривалого розколу в українському суспільстві, бідніша частина якого не добачала жодного сенсу в поверненні під польську владу⁹⁰.

Найгостріше оцінював Гадяцьку унію М. Стадник. Він вважав гадяцький трактат за одну з найтрагічніших подій в історії України. Мета укладання останнього полягала в тому, щоб цілковито ліквідувати незалежність козацтва, а потім вмонтувати українські землі до Речі Посполитої, яка в майбутньому хотіла зробити з них базу для наступу на Московську державу. Всі польські обіцянки зберегти автономію майбутнього Князівства Руського М. Стадник вважав нещирими, бо вони мали лише схилити козаків до підтримки концепції І. Виговського⁹¹.

Повертаючись до синтези історії козацтва Ф. Равіти-Гавронського, слід наголосити, що цінність цієї праці применшує той факт, що вона з'явилася через виразну суспільну потребу. Не можна не зауважити, що автор часто інтерпретував минуле крізь призму власних дуже радикальних політичних поглядів ендецького забарвлення. Багато його зауваг і гіпотез з попередньої монографії про посольство Беньовського набуло тепер гостроти, яка часто виходила за суто наукові рамки. Попри позитивну оцінку військових талантів козацтва, автор категорично відмовив йому в здатності до творення довготривалих державних організмів. Дуже негативно Ф. Равіта-Гавронський оцінював політику Б. Хмельницького, закидаючи йому авантюризм, а також примат особистих інтересів ("умів розривати, але з'єднувати не умів, умів нищити, але будувати не здолав. Тільки засіяв і поглибив внутрішні суперечки двох народів, уміщених поруч самою історією в нерозривному зв'язку")⁹². Розпочате в 1648 р. повстання вважав не національно-визвольним рухом, а авантюрою "п'яного натовпу" без дальших планів і цілей, найважливішим наслідком якої стало знищення багатовікових цивілізаційних здобутків на українських землях.

Подаючи у своїй праці однозначно негативний образ наслідків, які викликав перехід козацтва під зверхність царя, Ф. Равіта-Гавронський шукав корені Гадяцької

⁸⁷ *Lipiński W.* Dwie chwile z dziejów rewolucyjnej Ukrainy // *Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa.* – Kijów; Kraków, 1912; *Його ж.* Україна на переломі... // *Історичні студії та монографії.* – Відень, 1920. З інших найважливіших українських дослідників, які репрезентували гроно прихильників Гадяцької унії, варто згадати О. Левицького та В. Буджиновського.

⁸⁸ *Куліш П.* Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654). – Москва, 1888–1889. – Т. I–III.

⁸⁹ *Яворницький Д.* История запорожских казаков. – Санкт-Петербург, 1892–1897. – Т. I–III.

⁹⁰ *Волк-Карачевский В.* Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII веков // *Киевские Университетские Известия.* – 1898. – Т. 38.

⁹¹ *Стадник М.* Гадяцька унія // *Записки Українського Наукового Товариства в Києві.* – Київ, 1910–1911.

⁹² *Rawita Gawroński F.* *Kozaczyzna Ukrainna...* – S. 112.

⁹¹ Там же. – S. 103–111.

⁹² *Rawita Gawroński F.* *Kozaczyzna Ukrainna ...* -S. 112.

унії в подіях 1654 р., коли з'явилися перші непорозуміння по лінії Кремль–Чигирин. Бачачи, що співпраця спершу з царем, а згодом зі шведами та Ракоці не приносить сподіваних вигод, Б. Хмельницький за кілька місяців до смерті мусив наважитися на повернення під крило Яна Казимира⁹³. “Гадяцька угода, – писав Ф. Равіта-Гавронський, – розвинула ті автономістичні ідеї, які витали вже в голові Хмельницького в дуже невиразній формі розмежування воєводств й козацького судочинства. У його помислах козацтво було ще окремою цілісністю, непорушною у своїх ніби привілеях і звичаєвих правах, а ленна залежність на взір Валахії уявлялася йому замало не ідеалом”. Гадяцьку унію автор визнає за перше порозуміння, яке комплексно відбивало найважливіші потреби “народу руського”, надаючи йому привілеї, подібні до отриманих литовцями в 1569 р.: “Як і є тут неясності, котрі могли давати привід для різночитань (особливо щодо кордонів), але охоплена цілість національних інтересів: його представництво, адміністрація, судівництво, шкільництво, церковні справи, військо і, врешті, спільна політика, спільне з Річчю Посполитою державне представництво і спільний сейм”. Причина поразки, за Ф. Равітою-Гавронським, полягала у відсутності “поза духівництвом настільки політично дозрілої інтелігенції, яка б розуміла важливість Гадяцького акту й користала з нього в інтересах національного розвитку. Та купка інтелігенції та військова старшина, яка зосереджувала у своїх руках провід руських справ, баламучена підкупом та інтригами Кремля, замість того, щоб стати чинником об'єднання, стала вихідним пунктом нових внутрішніх конфліктів і нових нещасть. Призводив до цього також неспокійний дух козацтва й козацької старшини, серед якої амбіції брали гору над національним інтересом”⁹⁴.

Якщо йдеться про дослідників, які порушували проблему Гадяча ще перед початком Першої світової війни, то варто згадати про праці Т. Корзона, М. Гавліка та О. Яблоновського.

Тадеуш Корзон у синтезі історії Польщі новочасної епохи присвятив козацькому питанню не так вже й багато місця. Що стосується Гадяча, то лише звернув увагу на те, що корені посилення в Україні пропольських настроїв після смерті Б. Хмельницького слід шукати “в різниці звичаїв, політичних понять, способі урядування, які уявнилися під час поєднання великоросіян, вимуштруваних у суворій школі іванів грозних, з козаками, розніженими вольностями ляхів”⁹⁵.

Мечислав Гавлік займався ідеєю унії Речі Посполитої з Москвою й, очевидно, принагідно не міг оминати козацької проблеми⁹⁶. Його стаття не має нині наукової вартості, бо зіперта на вузьку джерельну базу й понад те наповнена помилками й неточностями. М. Гавлік багато місця присвятив описові московсько-козацьких антагонізмів, починаючи від 1654 р. На думку автора, вони були головною причиною затухання успіхів московської зброї після 1655 р. і змусили царя вдатися до посередництва цісаря Фердинанда III та розпочати в 1656 р. мирні переговори з Річчю Посполитою під Вільно⁹⁷. Ситуація, яка склалася в Україні, була для М. Гавліка віддаленим тлом польсько-московських дипломатичних переговорів. Попри це, дослідник підкреслює, що “мир з козаками й елекція царя в Польщі навзаєм виключали одне одне”, а укладення Гадяцької угоди стало переломним пунктом у стосунках між двома державами. М. Гавлік також наголошує, що за допомогою козаків Ян Казимир

⁹³ Тамże. – S. 103-111.

⁹⁴ Тамże. – S. 120.

⁹⁵ Korzon T. *Historia nowożytna*. – Kraków, 1903. – Т. II (od 1649 do 1788 roku). – S. 177–179.

⁹⁶ Gawlik M. *Projekt unii rosyjsko-polskiej w drugiej połowie XVII // Kwartalnik Historyczny*. – 1909. – Т. XXIII. – Z. 1–2.

⁹⁷ Тамże. – S. 80, 86.

прагнув переламати на свою користь хід війни зі східним сусідом. Дещо на маргінесі основної канви стверджує також, що проект замирення ситуації в Україні викликав занепокоєння і навіть обурення литовців, тим паче, що ще навесні 1658 р. Москва відновила військові дії на території Великого князівства й розбила під Верками відділи литовського польного гетьмана Вінцентія Госевського⁹⁸.

Проблемою Гадяцької унії також зайнявся при підготовці синтези історії України Олександр Яблоновський. Дослідник педалював на суспільні різниці в козацькому середовищі між старшиною (“просякнута, попри все, шляхетськими ідеалами”) і черню, які паралізували спроби вирвати всю Україну з-під влади Олексія Михайловича. Тому підтримка, на яку міг розраховувати І. Виговський при реалізації своєї пропольської політики, була обмеженою. О. Яблоновський вважав незначними шанси на реалізацію уніатських концепцій, але саму ідею Гадяцької угоди оцінив дуже позитивно, як “договір, який коли б міг увійти в життя, забезпечив би Східній Європі та Слов’янщині зовсім інше майбутнє порівняно з тим, яке їй доля приготувала фактично”⁹⁹.

Козацька тематика тишилася також великою зацікавленістю в польській історіографії міжвоєнної доби. Вже в 1920 р. Антоні Прохазка опублікував результати своїх досліджень біографії І. Виговського¹⁰⁰. Ця праця, зіперта переважно на рукописи львівських і краківських архівів, була поділена на п’ять частин. Автор присвятив її вибраним подіям з життя гетьмана, обставинам трагічної смерті в 1664 р., діяльності в період між смертю Б. Хмельницького та укладенням Гадяцької унії, перебігу задніпровського походу гетьмана 1663–1664 рр., зрештою, родині І. Виговського. Головного творця Гадяцької унії А. Прохазка подає як типового представника шляхетського суспільства Польсько-Литовської держави, і передусім добре освіченого, талановитого й вродженого політика. Головною метою його діяльності мало бути оберігання України від подальшого нищення у процесі військових дій, гарантування козакам панівних у Речі Посполитій вольностей та привілеїв, а також поширення в козацькому середовищі західноєвропейської культури, тобто польської¹⁰¹.

За А. Прохазкою, від початку 1654 р. І. Виговський був постійним противником зміцнення в Україні московської влади й уже на початку 1657 р. мав торувати шлях до порозуміння з Яном Казимиром та до переговорів з Беньовським. Політику гетьмана щодо Речі Посполитої дослідник називає “подвійною грою, яку спершу не помітили й не зрозуміли ані поляки, ані тим паче литовці”, проте її усправедливають побоювання І. Виговського реакції Москви й козацької черні¹⁰². Саму Гадяцьку унію А. Прохазка оцінював помірковано позитивно, не приховуючи, однак, що під час її реалізації було зроблено чимало помилок. Тому також підкреслює, що вона була “гарним задумом, але, видно, не була добре продуманою й наптовхнулася на такого сильного ворога, як москаль, і через брак відповідних сил мусила занепасти”¹⁰³. Її значення автор часто порівнює з Городельською унією, бо подібно до того, як це відбувалося в 1413 р. у випадку з боярством, “засоби й плоди західної цивілізації” мали потрапити до козаків і руського народу¹⁰⁴.

⁹⁸ Тамże. – S. 101, 121–122.

⁹⁹ *Jablonowski A.* Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej polskiej. – Kraków, 1912. – S. 258–261.

¹⁰⁰ *Prochaska A.* Wyhowski, twórca unii hadjackiej i jego rodzina... // *Przewodnik Naukowy i Literacki*. – Lwów, 1920. – T. XLVI.

¹⁰¹ Тамże. – S. 31, 121, 209–221.

¹⁰¹ Тамże. – S. 62–63.

¹⁰² Тамże. – S. 32, 113–114.

¹⁰³ Тамże. – S. 115–118.

¹⁰⁴ Тамże. – S. 218–219.

Двома роками пізніше, в 1922 р., вийшла друком чергова важлива праця, в якій було порушено проблему Гадяцької унії. Йдеться про видану посмертно книгу видатного львівського історика Людвіка Кубалі (помер у 1918 р.), яка була останньою частиною його студій над історією війн Речі Посполитої 1648–1660 рр.¹⁰⁵ Ця монументальна монографія містить передусім надзвичайно багато нової фактографії. Козацька проблема представлена в ній на широкому тлі з урахуванням як складної міжнародної ситуації, так і внутрішніх справ. Чи не першим Л. Кубалю звернув увагу на те, що, наважуючись у 1657 р. на поступки козакам, королева Людвіка-Марія мала намір у майбутньому використати їх для того, щоб посадити на трон французького кандидата і зміцнити центральну владу¹⁰⁶. У книзі на підставі солідного джерельного фундаменту докладно розглянута політична гра, яку І. Виговський вів з Москвою, поляками та шведами після смерті Б. Хмельницького. Л. Кубалю вважав, що рішення про поєднання з Польщею гетьман прийняв у січні 1658 р. Тоді І. Виговський вислав до Варшави львівського купця Т. Томкевича, який під час зустрічі по дорозі в Полонному з С. К. Беньовським переказав інформацію, що “Виговський вже вирішив укласти мир з Польщею і свою покірність королю засвідчує та готовність до замирення”¹⁰⁷.

Ця місія започаткувала жваві контакти, які довели до підписання Гадяцької угоди. У своїй книжці Л. Кубалю докладно описав перебіг переговорів, які І. Виговський провадив у вересні в обозі під Гадячем не тільки з С. К. Беньовським, але й із московським послом Василем Кікіним¹⁰⁸. Багато місця дослідник присвятив перебуванню козацького посольства у Варшаві під час сейму 1659 р. та переговорам з приводу ратифікації угоди, а також подав розлогий опис військових дій в Україні 1658–1660 рр.¹⁰⁹. Натомість автор небагато вніс новизни, якщо вести мову про інтерпретацію Гадяцького трактату. Лаконічно й дуже однобоко Л. Кубалю оцінював значення унії. Небагато уваги присвятив також помилкам, яких припустилася Річ Посполита й пропольські налаштована частина козацтва під час спроб впровадити в життя гадяцькі ухвали. Зрештою, фактично всю вину за поразку цієї ідеї звалив на козаків, вважаючи, що “ані Князівства Руського, ані Гадяцької угоди не хотіли. Їхні підозри наростали, чулися скривдженими тим, що отримали, і тим, чого їм дати не хотіли. Поступки ні на що не здалися”. На думку Л. Кубалі, козаки ніколи “не були спроможні зрозуміти для себе значення угоди, не змогли оцінити значення гетьмана, потуга якого у випадку, коли б угода увійшла в силу, була грізна для Речі Посполитої і гарантувала їм усе, чого прагнули”. “Маючи міністрів сенаторського стану Князівства Руського, цивільних і військових несенаторських достойників, шість сенаторів, 18 послів, залежних від себе, й 30000 готового війська, не рахуючи 1000 в залогах і у два-три рази більше, коли б захотів, – гетьман міг диктувати права Речі Посполитій й робити, що йому подобається, не оглядаючись на обов’язок впровадження шляхти до захоплених маєтків”, – обґрунтовував дослідник далі¹¹⁰.

Під кінець 30-х рр. розлогу статтю, присвячену генезі та значенню Гадяцької унії, опублікував перфектний знавець козацької проблематики Владислав Томкевич¹¹¹. Щоправда, його праця має популярний характер, але широко використовує польську, українську та російську літературу предмета. Судження В. Томкевича, на відміну від положень Ф. Равіти-Гавронського й Л. Кубалі, виважені. Вже на самому початку статті

¹⁰⁵ Kubala L. *Wojny duńskie i pokój oliwski 1657–1660* // *Szkice Historyczne*. – Lwów, 1922. – № 6.

¹⁰⁶ Там же. – S. 62–63.

¹⁰⁷ Там же. – S. 94, 102.

¹⁰⁸ Там же. – S. 109–122.

¹⁰⁹ Там же. – S. 238–257, 379–413.

¹¹⁰ Там же. – S. 253–254.

¹¹¹ Tomkiewicz W. *Unia hadziacka* // *Sprawy Narodowościowe*. – 1937. – R. XI. – № 1–2.

В. Томкевич назвав Гадяцьку унію “найцікавішою спробою розв’язати козацько-українську проблему через давню Річ Посполиту Польську”. Додаючи, що унія не витримала випробовування часом, визнав відсутність підстав “не трактувати її як прояв політичної зрілості її творців, як концепцію, здатну намітити новий шлях для двох близьких народів”. Дослідник порівняв Гадяч з Конституцією 3 травня. Обидва акти практично не були втілені в життя, здорові наміри з’явилися в обох випадках дуже пізно й не були поціновані значною частиною суспільства, і, зрештою, були перекреслені зовнішніми чинниками, тобто Росією¹¹².

На відміну від своїх попередників, В. Томкевич дуже негативно оцінював політику Речі Посполитої стосовно українських земель. Підкреслював, що була можливість раніше розв’язати козацьку проблему на прийнятних для обох сторін умовах. Дії польської сторони напередодні 1648 р. оцінював як безпрограмові, зауважуючи, що з козаками “поступали... з такою самою непослідовністю, яка через пару століть пізніше буде неодноразово характеризувати наші починання щодо так званої руської чи української проблеми”. Називаючи численні помилки, яких припустилася Річ Посполита на своїх південно-східних територіях, В. Томкевич, однак, не обб’лював і козаків, не знаходячи в них ніякої “державотворчої” жилки, лише деструктивну¹¹³.

Подаючи свою точку зору на генезу Гадяцької унії, дослідник багато місця присвятив характеристиці політики І. Виговського й оцінці постаті гетьмана. І хоча вважав його найздібнішим учнем Б. Хмельницького, але водночас зазначав, що гетьман “не мав ані виразної політичної програми, ані тієї популярності й поваги, якою тішився його попередник”. Називав І. Виговського “хамелеоном”, “політиком, готовим домовлятися з кожним і проти кожного”, що призвело до появи численних противників, конкурентів і задрісників. Провідна ідея діяльності І. Виговського полягала не стільки в тому, щоб знайти для козаків постійне місце в лоні Речі Посполитої, скільки в бажанні будь-якою ціною порвати з Москвою, яка прагнула ліквідувати рештки автономії України. В. Томкевич рахував, що через відсутність шансів на близьку співпрацю зі шведами спадкоємець Б. Хмельницького “найохочіше пішов би пліч-о-пліч з татарами, але згідно з польсько-татарською умовою хан не міг укласти союз з козаками без згоди Яна Казимира. Відтак гетьман мусив шукати підтримки в Речі Посполитої, і хоча усвідомлював, які впливають звідти вигоди, однак відразу ж рахувався з можливістю зрадити Польщу так, як тепер зраджував Москву”. І. Виговський також мусив брати до уваги панівні настрої серед старшини, де переважали полонофільські тенденції, а для більшості провідників через особисті та ідейні причини ближчим був польський устрій, ніж московський¹¹⁴.

У підсумку своїх роздумів В. Томкевич назвав Гадяцьку унію “без сумніву великою ідеєю, яка виросла з духу найкращих традицій Ягеллонської Польщі”. Ця унія створювала триалістичну Річ Посполиту, а народ руський, який здобув власні уряди, військо й парламентське представництво, “отримав усі види на вдалий розвиток, на сторожі якого завжди міг стати гетьман, який мав потужну владу”. Значні вигоди від такого розв’язку мала б також, згідно з автором, вся держава: “Річ Посполита, позбуваючись давньої незагоєної рани, могла тепер скерувати всі сили в напрямку вирішення гарячої чорноморської проблеми, могла вирішально зміцнити свою перевагу на Сході Європи й відсунути московську потугу, яка зростала, в її давнє русло. Коли б Гадяцька унія не залишилася тільки документом тверезої політичної

¹¹² Там же. – С. 1.

¹¹³ Там же. – С. 2, 6.

¹¹⁴ Там же. – С. 9–13, 30–31.

думки, а істотно увійшла в життя, тоді історія тієї частини Європи пішла б, поза сумнівом, по іншому шляху”, – дещо ідеалістично писав В. Томкевич¹¹⁵.

Згідно з дослідником, головною причиною занепаду ідеї Гадяча були взаємні підозри її творців та невіра в успіх. Унію вважали за неминуче зло й перехідний стан, “після якого все повернеться до давньої форми”. Вище В. Томкевич оцінив дії польської сторони, яка, попри все, опинилася на висоті завдання й ратифікувала уніатський акт, вносячи, однак, до нього непотрібні поправки, зле сприйняті партнерами. Могильниками унії автор визнав козаків, які не були готові сприйняти ідею державності: “Сп’янілі в хаосі війни, уявили собі, що хаос може бути постійним, що вони самі можуть завжди бути центром уваги в одвічному польсько-московським протистоянні”. Розкол України надвоє не зміг залатати І. Виговський, який, на думку В. Томкевича, думав перш за все про власні вигоди. Гетьман також не мав ані енергії, ані задуму протидіяти антагонізмам між старшиною і черню, які остаточно призвели до поразки його політики.

В. Томкевич також підкреслював, що Гадяцька угода була укладена або на ціле покоління пізніше, або щонайменше на рік раніше. Внаслідок війни зі шведами, яка тривала, Річ Посполита не могла залучити більших сил на східний фронт. Тому не надала достатньої військової підтримки І. Виговському та його прибічникам, що значною мірою спричинилося до її поразки¹¹⁶.

Процеси, пов’язані з Гадяцькою унією, відбулися також на сторінках синтезу історії Польщі, писаних у міжвоєнний період. Перш за все слід згадати працю Владислава Конопчинського¹¹⁷. На думку цього тонкого знавця новочасної доби, після смерті Б. Хмельницького “козацтво, підняте його умінням та енергією на шпиль потужності й бажане тоді скрізь, як союзник, швидко зійшло на рівень безголової стихії”. Щоб уникнути цього, козацька старшина вирішила розірвати зв’язки з царем й віддатися під опіку Речі Посполитої. Головну роль у тих діях В. Конопчинський приписує не І. Виговському (“амбітний тактик без стратегічної лінії в політиці”), а Юрію Немиричу. Саму унію дослідник подає як “розумний, справедливий компроміс, справу короля, королеви й небагатьох виняткових передбачливих задумів”. Постанову Речі Посполитої – головно факт ратифікації трактату сеймом 12 травня 1659 р. – визнав доказом політичної зрілості. Натомість “значно слабше виступила на захист Гадяча Україна”. До цього призвели суспільні відмінності й антипольські настрої серед черні, яка не підтримала справи надань для старшини й повернення шляхти до своїх українських маєтків¹¹⁸.

Політичні зміни, які відбулися в Польщі в результаті Другої світової війни, призвели до того, що минуле південно-східних регіонів на певний час випало з орбіти дослідницьких зацікавлень, а судження, публіковані істориками, на тему Гадяцької унії мало нагадували науковий дискурс¹¹⁹. Прикладом марксистського підходу до цієї проблеми можуть бути погляди Казимира Піварського, автора розділу, присвяченого XVII ст. в монументальній “Історії Польщі”, виданій Польською Академією наук. Про мир з Москвою від 3 листопада 1656 р. дослідник писав, що він “внаслідок кресової політики польської магнатурії й територіальних претензій Москви, які заходили дуже далеко, не міг бути тривалим. Польські латифундисти не хотіли відмовлятися від своїх маєтків в Україні. Схилили на свій бік частину козацької старшини: багатих козаків,

¹¹⁵ Tamże. – S. 29.

¹¹⁶ Tamże. – S. 29–31.

¹¹⁷ *Konopczyński W. Dzieje Polski Nowożytnej.* – Kraków, 1936. – Wyd. I. Тут використано друге видання (opr. J. Dziegielewski i M. Nagielski. – Warszawa, 1986. – Т. I–II).

¹¹⁸ Tamże. – Т. II. – S. 27–28.

¹¹⁹ Слід зазначити, що й повоєнні радянські історики не присвятили Гадяцькій унії жодної окремої праці, обмежуючись, як-от: М. Марченко чи Л. Абецедарський – короткими згадками в однозначному ідеологічному супроводі (угоду визнано перш за все “зрадницькою”) на сторінках синтетичних праць.

землевласників, між іншими шляхтича Івана Виговського, обраного після смерті Б. Хмельницького (6 VIII 1657) гетьманом. Він (Виговський. – К. Б.) уклав з Польщею угоду в Гадячі в 1658 р., яка розвивала Зборівську угоду”. Саму унію К. Піварський оцінив так: “Гадяцька угода, що означала розрив з Росією, не мала підтримки серед українських народних мас, які, подібно до рядового козацтва й навіть багатьох зі старшини, виступили проти неї”¹²⁰.

Через ситуацію, яка панувала в Польщі в 50-ті рр., гадяцька тематика не порівняльно частіше порушувалася еміграційною історіографією.

У зв’язку з 300-літтям укладення цього миру 7 червня 1958 р. доповідь на тему Гадяча виголосив у Лондоні Станіслав Кошцялковський. Текст його виступу, зіпертий головню на праці Ф. Равіти-Гавронського, Л. Кубалі, В. Конопчинського й В. Томкевича, був пізніше видрукуваний як стаття¹²¹. Подібно до своїх попередників С. Кошцялковський вважав, що Гадяцька унія могла стати поворотним пунктом в історії Центрально-Східної Європи, “однією з найважливіших подій в нашій історії”. З жалем зазначив, що “реально була тільки нереалізованою спробою розв’язати дуже важливу та своєрідну козацьку проблему, спробою, яка не дала позитивних результатів й залишилася лише фактом, гідним пам’яті, і значення якого слід розглянути й усвідомити”¹²².

Гадяцьку угоду С. Кошцялковський зарахував до нереалізованих проєктів Яна Казимира, якого вважав політиком-фантастом. Аналізуючи ставлення еліт Речі Посполитої до миру з козаками, шукав її прихильників передусім серед дигнітаріїв, які підтримували давню угодовську політику канцлера Єжі Оссолінського, а також серед “прогресивних русинів”. Набагато вище оцінював поставу Ю. Немирича, ніж І. Виговського. Останньому закидав лавірування та відсутність ширшої політичної думки. С. Кошцялковський зробив також детальний аналіз самого акта унії, докладно порівнюючи його з текстом Люблінської унії¹²³. Слідом за В. Томкевичем стверджував, що Гадяцьку угоду було укладено у винятково несприятливих зовнішніх обставинах. З одного боку – на рік, два і навіть три раніше, бо “перед кінцем війни зі Швецією”. З іншого – запізно, “по більш ніж десяти роках військових дій, ведених обома сторонами з нечуваною жорстокістю, з почуттям кривд, завданих противником, що перейшло в зятяту ненависть, в бажання помститися супротивнику, з яким будь-яке поєднання для багатьох по обидва боки видавалося чимось взагалі неможливим, приниженням. З цієї причини чому ж не з’явилася хоча б на 10 чи 20 років раніше, ще перед згаданим страхітливим пролиттям крові, ще перед цією жахливою руїною душ, яка так дуже ускладнювала всілякі зв’язки братерства, угоди чи унії!”¹²⁴.

Кінцеву частину своєї статті С. Кошцялковський присвятив оглядові попередніх поглядів, які з тематики Гадяча презентували польська, українська та російська історіографії. Пишучи про ставлення до унії польських істориків, зазначив, що загалом трактують вони її позитивно, “як важливий і мудрий політичний експеримент доби співжиття народів; підносять його етичні вартості, відбите в ньому певною мірою подолання себе – своїх давніх упереджень та ненависті – й щиро вболівають, що був він тільки експериментом, який не втілювався в життя”¹²⁵.

¹²⁰ Historia Polski / pod red. H. Łowmiańskiego; opr. S. Arnold, B. Baranowski, J. A. Gierowski, S. Herbst, K. Lepszy, K. Piwarski, A. Wyczański, L. Żytkowicz i inni (wyd. I w 1958 r.). – Warszawa, 1965. – Wyd. IV. – Т. I. – Cz. II. – S. 685. Подібним чином Гадяцьку унію оцінює також Б. Барановський (*Baranowski B. Tatarszczyzna wobec wojny polsko-szwedzkiej w latach 1655–1660, [w:] Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660. – Warszawa, 1957. – Т. I. – S. 486–487).*

¹²¹ *Kościałkowski S. Uгода hadziacka. W trzechsetną rocznicę: 1658–1958... – S. 11–40.*

¹²² Там же. – S. 11.

¹²³ Там же. – S. 12–29.

¹²⁴ Там же. – S. 31.

¹²⁵ Там же. – S. 33–38.

Дуже позитивно також оцінив угоду в дотичній статті Стефан Менкарський, пишучи, що “після невдалої спроби Жолкевського укласти унію з Москвою під короною Вазів, це була велика й, додаймо, набагато природніша ініціатива цивілізаційного упорядкування Східної Європи й вмонтування її назавжди до світу західної культури”. Автор подав угоду як історичний факт, започаткований “у душі мудрості, справедливості й політичної передбачливості”¹²⁶.

У 1959 р. в Лондоні було видано дві чергові публікації на тематику Гадяча. Автор першої з них Валер’ян Квятковський у своїй науково-популярній статті спирався переважно на твердження Ф. Равіти-Гавронського¹²⁷. Головною темою цього шкiца є аналіз характерів польського й руського народів, на підставі якого автор пробував довести, що значна подібність між обома націями була джерелом їхніх постійних антагонізмів і конфліктів. Найкращим в історії проявом взаємної співпраці визнав Гадяцьку угоду: “В Гадяцькій унії, – можна ризикнути стверджувати, – проявилися і ніби згрупувалися в найкращій своїй концентрації ці спільні польсько-козацькі риси, й хороші, й погані заразом, про які йшлося вище: і рух до культури з вірою в її відроджувальну силу, й емоційний, попри увесь підхід до справи”¹²⁸, – обґрунтовував дослідник.

Щоправда, невдовзі ідея тісної польсько-козацької унії занепала, але В. Квятковський вважав, що вона жила далі в пам’яті поколінь. Прикладів на підтвердження своєї тези шукав у політиці І. Мазепи, П. Орлика чи також С. Петлюри, а ще у співпраці польського й українського народних рухів в ХІХ–ХХ ст. “Все, чим інші хочуть затемнити й применшити історичне (!) значення Гадяцької унії, є в моїх очах швидше доказом її значущості. Вона мусила бути світлим променем сонця на шляху подальшого історичного розвитку, бо невдовзі після її вигасання запанував у думках такий морок, а в діях такий не бачений ніколи ані до, ані пізніше хаос”, – писав В. Квятковський, доходючи навіть до твердження, що ця угода була першозразком для Британської спільноти народів¹²⁹.

Таку саму ентузіастичну візію Гадяча запропонував у популярному нарисі історії України Владислав Велгорський: “Той проект, впроваджений в життя на якісь десять років раніше, міг би відвернути поразку козацьких війн, які принесли фізичну “руїну” краю та розпалювання пристрастей по обидва боки. Як судять деякі історики, така вчасно реалізована програма, напевно, змінила б напрямок історичного розвитку в цій частині Європи”¹³⁰.

Дуже позитивно Гадяцьку унію, як вирішення “загалом набагато корисніше для козаків і для русинів, ніж їхня підлеглість Москві”, оцінив інший історик, який залишився в еміграції, Оскар Галецький, водночас вболіваючи, що “угода в атмосфері недовіри не могла увійти в життя”¹³¹.

У 1960 р. у Великобританії побачила світ чергова значуща праця, у якій порушувалися питання польсько-козацьких стосунків після смерті Б. Хмельницького. Це була біографія Ю. Немирича пера Станіслава Кота, видатного історика культури, ідеології, а також політичних доктрин ХVІ–ХVІІ ст.¹³².

Діяльність Ю. Немирича, одного з творців Гадяцької угоди, цікавила польських істориків вже набагато раніше, а перший спеціальний шкiц з’явився на початку другої

¹²⁶ *Mękarcki S.* Hadziacz – światło w Ruinie (1658–1659) // *Orzeł Biały*. – 1958. – № 38.

¹²⁷ *Kwiatkowski W.* Unia hadziacka źródłem do zglębienia psychiki dwóch narodów: polskiego i ukraińskiego // *Pamiętnik Kijowski*. – Londyn, 1959. – Т. I. – S. 99.

¹²⁸ Там же. – S. 111.

¹²⁹ Там же. – S. 115–123.

¹³⁰ *Wielhorski W.* Ziemia Ukrainie Rzeczypospolitej. Zarys dziejów // *Pamiętnik Kijowski*. – Londyn, 1959. – Т. I. – S. 55. Див. також характеристику статей угоди (S. 56–59).

¹³¹ *Kot S.* Jerzy Niemirycz. W 300-lecie ugody hadziackiej // *Instytut Literacki*. – Paryż, 1960.

¹³² *Halecki O.* Historia Polski. – Londyn, 1958. – S. 152.

половини ХІХ ст. й належав Єжі Лукашевичу. Дослідник трактував постать київського підкоморія дуже негативно. Називав його зрадником, “який, заприсягшись з ворогами на згубу власній вітчизні, служив їм рукою й головою, сподіваючись з їхньою допомогою наситити власну пиху шляхом посідання найвищих посад в краю”. Переміну віри з аріанської на православ’я, а також залучення до справи унії з Річчю Посполитою Є. Лукашевич пояснював кон’юнктурництвом Ю. Немирича, бажанням уникнути вигнання з краю після ухвали сейму 1658 р., а також побоюванням втратити величезні маєтки в Україні¹³³. З цими твердженнями, вважаючи їх цілкомито несправедливими, не погодився С. Кот. На його думку, поставу Ю. Немирича слід оцінювати перш за все крізь призму його походження й почуття “національної свідомості”, а київській підкоморій завжди вважав себе не поляком, а українцем-русином. С. Кот визнав Ю. Немирича справжнім автором проекту Гадяцької унії та її інтелектуальним творцем, а також натхненником багатьох пунктів тексту, укладеного в Гадячі¹³⁴. Писав також про те, що Ю. Немирич розвинув “сміливу концепцію створення автономного Князівства Руського й формування його стосунків до Речі Посполитої на засадах федерації як третього члена біля Корони та Литви”. Зазначив, однак, що “навіть найбільше заприязнені з ним (Ю. Немиричем. – К. Б.) і найрозумніші мужі стану в Короні, вважали цю концепцію перебільшенням, навіть фантастичною”. Попри це загальна оцінка Ю. Немирича була однозначно позитивною. С. Кот переконує, що тільки він, як людина “широких горизонтів, високої освіти та обізнаності з міжнародними стосунками”, міг втримати у своїх руках кермо “нового державного утвору”, тобто Князівства Руського. Натомість трагічна смерть київського підкоморія стала, на думку дослідника, однією з головних причин поразки всього проекту¹³⁵.

Саму Гадяцьку унію С. Кот назвав “найширшою концепцією, яку знаємо в історії взаємовідносин цих двох народів. Створювала вона українську державу в рамках польсько-литовської спільноти й мала забезпечити руському елементу (як в ті часи він називався на противагу московському), його мові й культурі вільне державне існування на розлогій території. Ця концепція, якби могла бути реалізована, змінила б долю Східної Європи, стримуючи експансію Росії як в бік Чорного моря, так і в бік Балтики; не доходячи до Дніпра, Росія ніколи б не дісталася Вісли. Концепція Гадяцької угоди, започаткована серед різни й ненависті, була перемогою почуття польсько-українського братерства з погляду расового й культурного, а також у зв’язку з культурою Заходу”. Поза смертю Ю. Немирича причин поразки унії С. Кот шукав у військовій слабкості Польсько-Литовської держави, а також в “анархічній недовірі України своїй владі, репрезентованій І. Виговським”¹³⁶. Вкотре серед дослідників підкреслював, що намір утворити Князівство Руське з’явився в погану пору: “Шкода, хоча виник у мудрих головах, з’явився він в момент, коли по обидва боки ще не розійшлася нагромаджена ворожість та недовіра й коли обидві сторони, які домовлялися, не мали вільних рук до його реалізації. Польща далі мала в краї шведські війська, Україна – московські, а половина козацтва була охоплена бунтом”¹³⁷.

Однобока й некритична оцінка постаті Ю. Немирича викликала численні полемічні голоси, і не тільки в польській історіографії. З поглядами С. Кота не

¹³³ *Lukaszewicz J. Jerzy Niemirycz, podkomorzy kijowski, starosta owrucki i krzemieniecki. Przyczynek do historyi panowania Jana Kazimierza // Biblioteka Warszawska. – 1860. – Т. II. – S. 355.*

¹³⁴ *Kot S. Jerzy Niemirycz... – S. 8–9, 40, 50.* Слід зазначити, що дуже позитивний образ Ю. Немирича подав також у своїй праці український еміграційний історик М. Брик, єдиний в українській історіографії, хто спеціально займався політичною діяльністю київського підкоморія (*Брик М. Єжі Немирич на тлі історії України. – Losser, 1974*).

¹³⁵ *Kot S. Jerzy Niemirycz... – S. 39, 43–44.*

¹³⁶ Там же. – S. 7.

¹³⁷ Там же. – S. 43.

погодився у своїй рецензії на його працю Януш Тазбір і подав ліпше скомпоновану візію діяльності київського підкоморія¹³⁸.

У наступні десятиліття Я. Тазбір ще кілька разів повертався до цієї теми¹³⁹. Остаточні результати своїх досліджень, які за винятком аналізу низки нових джерел з польських та закордонних архівів, дослідник подав у статті, опублікованій у 1984 р.¹⁴⁰. Аналізуючи мотиви, які рухали Ю. Немирича, Я. Тазбір педальовав на релігійні чинники, головні на не толеранцію до аріан, яка загороджувала майбутньому творцеві Гадяцької унії дорогу до найвищих посад у державі й призвела до переслідувань його¹⁴¹. Тому Ю. Немирич вже в 1648 р. належав до прибічників вибору на польський трон протестанта, князів семигородських з роду Ракоці, а в 1655 р. перейшов до обозу Кароля Густава. Найважливішою причиною політичного вибору київського підкоморія, особливо в роки Потопу, Я. Тазбір визнав, однак, бажання повернути собі величезні маєтки в Україні. “Мусило, однак, спливати мало не десять років від початку повстання Б. Хмельницького, поки київський підкоморій переконався, як маловірогідні надії на повернення тих земель Речі Посполитій”. Саме тоді Ю. Немирич наважився поставити на козацьку карту. Я. Тазбір вважав, що ця подія відбулася під кінець червня 1657 р.¹⁴².

Подібно до С. Кота, Я. Тазбір твердить, що київський підкоморій був головним творцем концепції утворення автономного Князівства Руського, яке мало бути сконфедероване з рештою членів Речі Посполитої на взір Нідерландів чи Швейцарії (“яке з Литвою і Короною мала з’єднувати лише особа монарха, спільний сейм і зовнішня політика”)¹⁴³.

На думку дослідника, Ю. Немирича слід завжди розглядати як контрверсійну постать. Хоча “його політична та конфесійна біографія є доволі добре знаною”, але “мотиви, якими він керувався, ще не цілком з’ясовані”, й наразі не можемо чітко сказати “наскільки чувся Русином, зв’язаним з рідною Україною, а якою мірою його перехід на православ’я був щирий, чи завжди вела ним пам’ять про розлогі латифундії?”. Я. Тазбір ставить також чергове істотне питання, на яке надалі не можемо дати однозначної відповіді, чи Ю. Немиричем керували тільки особисті амбіції й бажання зробити кар’єру, чи з огляду на розпачливий стан держави хотів перш за все рятувати свою українську вітчизну, творячи “укохане велике Князівство Руське”.

Саму Гадяцьку унію дослідник оцінював швидше скептично, називаючи її “будівлею на піску”. Як запізніла щонайменше на 20 років, вона не могла викликати підтримку в суспільства, яке бачило в ній “чергову спробу повернення в Україну “панських урядів”. Наслідком цього був вибух влітку 1659 р. повстання Цюцюри й Золотаренка, й після несповна рік гадяцька ідея перетворилася в руїну¹⁴⁴.

Розвиток досліджень з історії козацтва в повоєнній польській історіографії пов’язаний перш за все з іменем Збігнева Вуйцика. Цей дослідник багаторазово упродовж останніх 50-ти років займався проблемою Гадяцької унії. Виразно помітну еволюцію його поглядів варто тлумачити не тільки появою доступу до нових архіваліїв, але й змінами політичної ситуації. Вперше пишучи про Гадяцьку унію ще в

¹³⁸ *Tazbir J. Prawdziwe oblicze Jerzego Niemiryca // Przegląd Historyczny. – 1960. – Т. LI. – З. 4. – С. 721–726.*

¹³⁹ Див. біографію Ю. Немирича, яка належить Я. Тазбіру (*Polski Słownik Biograficzny. – Warszawa, 1977. – Т. XXIII.*)

¹⁴⁰ *Tazbir J. Polityczne meandry Jerzego Niemiryca // Przegląd Historyczny. – 1984. – Т. LXXV. – З. 1. – С. 23–36.*

¹⁴¹ Там же. – С. 24–25.

¹⁴² Там же. – С. 31.

¹⁴³ Там же. – С. 32–33. Початок переговорів з козаками Я. Тазбір датує кінцем 1657 р.

¹⁴⁴ Там же. – С. 35–36.

50-х рр. ХХ ст., З. Вуйцик, згідно з духом епохи, зазначав, що головним мотивом поступок козакам було прагнення польських феодалів (тобто магнатерії) до повного підпорядкування України. Згадуючи про політичні плани І. Виговського, дослідник визнав, що вони зіштовхнулися з “рішучим опором широких кіл народних мас, які в значній більшості не хотіли ані порозуміння з Річчю Посполитою, ані з Кримським ханатом”.

Гадяцька угода була оцінена однозначно негативно (“це був акт, з точки зору інтересів магнатерії, дуже спізнений, а з погляду на тогочасну внутрішню ситуацію в Україні й на панівні там настрої – Гадяцька унія не може бути визнана за щось більше, ніж мертвий паперовий документ”). На думку дослідника, він занапастив шанс на близьку польсько-московську співпрацю, започатковану Віленською угодою від 3 грудня 1656 р., призвів до поновлення військових дій і не приніс користі жодній зі сторін. Більше того, Річ Посполита втратила важливого союзника у війні зі Швецією й, шукаючи нових союзників, мусила піти на поступки Бранденбурґії. Наслідком помилкової східної політики стали згодом велявсько-бидгоські переговори й зростання потуги Гогенцоллерів¹⁴⁵.

Свої думки З. Вуйцик дещо змодифікував і злагіднив у своїй черговій праці, опублікованій через два роки. Досліджуючи генезу Гадяча, цим разом набагато менше оперував “класовими чинниками”, натомість звернув значну увагу на те, що в 1658 р. велика частина козаків підтримувала політику І. Виговського. Властиво унію дослідник оцінював уже як “акт великого політичного розуму з боку керівних польських чинників”, підкреслював, що у випадку її реалізації можна було б “розв’язати засадничу державну проблему й інакше покерувати долями двох народів: польського й українського”. На думку З. Вуйцика, на жаль, ця концепція дуже спізнилася: “Ненависть до урядів шляхетсько-магнатської Речі Посполитої була в Україні надзвичайно сильною, щоб ідея міцного миру, ба, навіть тільки покращеного співжиття з Польщею, мала якісь реальні шанси на життя”. “У кінцевому результаті, – завершував дослідник, – Гадяцька унія не тільки не зробила історичної кар’єри Ягеллонської унії, а навпаки, залишилася тільки мертвим паперовим документом”¹⁴⁶.

Цю думку З. Вуйцик повторив також у популярній синтезі історії козацтва. З одного боку, писав, що “з польського пункту бачення унія була справою великого політичного розуму”, але з іншого – вчергове зазначив, що не було шансів на її впровадження в життя, бо “політику визиску й утиску, яку вела шляхта й польська магнатерія в Україні понад три чверті століття, не можна було перекреслити одним актом”¹⁴⁷.

Згадана книга мала на меті передовсім укорінити в широких суспільних колах офіційну інтерпретацію історії польсько-українських стосунків ХVII ст. Тому на противагу попередньо обговореній стисло науковій монографії, яка відзначалася високим рівнем, у цій праці не бракувало політизованих оцінок, типових для польської історіографії того періоду. Пишучи про політику стосовно козацтва, З. Вуйцик, правда, слушно зауважує, що “тоді Польщі бракувало ширшої політичної думки” з приводу розв’язання цієї проблеми, але водночас виносить вирок, що “шляхта керувалася винятково класовим егоїзмом”, а “потім в Україні вибухнули велика визвольна війна й таке зростання ненависті до польської влади, що гадяцька справа в 1658 р. вже не мала жодного шансу на те, щоб стати початком нової епохи в польсько-українських стосунках”. Цього разу для З. Вуйцика прибічники Польщі серед козацької старшини

¹⁴⁵ *Wójcik Z.* Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie wojny północnej 1655–1660 // *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660.* – Warszawa, 1957. – Т. I. – S. 374–377.

¹⁴⁶ *Tenże.* Traktat andruszowski 1667 roku i jego geneza. – Warszawa, 1959. – S. 33–34.

¹⁴⁷ *Tenże.* Dzikie Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1968. – S. 216.

вже “були відособлені й оточені ворогами”, а творців унії “почали вважати зрадниками, які запродали край навзаєм за надання їй королівські привілеї”¹⁴⁸.

Натомість науково виважену оцінку Гадяча З. Вуйцик представив у своїх пізніших працях. Політику С. К. Беншовського вже не подавав як нещадну й цинічну гру, визнав її за “приклад прекрасної політичної й дипломатичної роботи, позбавленої при цьому – ясна річ – усіляких докорів сумління”. Пишучи, що “цей надзвичайно важливий політичний акт” чи також “великий історичний момент” був запізним (З. Вуйцик вважав, що його слід було укласти в 1638 р.), а пристрасті, протилежні інтереси й опір по обидва боки, не дозволили впровадити Гадяцьку унію в життя, одночасно зауважив, що не меншою мірою від внутрішніх проблем до поразки ідеї призвів вплив зовнішніх чинників, перш за все протидія з боку Москви¹⁴⁹.

У повоєнній польській історіографії до 1989 р. Гадяцькою унією займалася також низка інших дослідників новочасної доби. Багато місця присвятили цим подіям першорядні знавці історії козацтва В. Маєвський, Я. Перденя. Цікаві спостереження помістили до своїх праць А. Вичанський, Т. Василевський, В. Серчик, Л. Подгородецький чи також Д. Геровський.

Головну причину поразки Гадяцької угоди Веслав Маєвський шукав у суспільних чинниках. Хоча, на думку дослідника, мир давав “козацькій Україні навіть більшу самостійність, ніж двом іншим складовим частинам Речі Посполитої”, однак це не гарантувало збереження нового устрою, який склався на тих землях після 1648 р. “Шляхта мала повернутися до своїх маєтків, що означало згоду на ліквідацію непокозаченого вільного селянства, згоду на його повернення в підданство. Одночасно це створювало загрозу для землі, якою володіли козаки в приватних маєтностях, чи принаймні якусь непевність у цій справі. До цього ще долучилося побоювання, що козацька старшина перетвориться на шляхту”, – зазначав В. Маєвський. Тому нічого дивного, що загроза повернення під владу Речі Посполитої гвалтовно збурила маси, які, діючи в інтересах Росії, позбавили І. Виговського булави¹⁵⁰.

В. Маєвський також підкреслював, що різне ставлення до унії людною Лівобережжя впливало не тільки з поглядів старшини по обидва боки Дніпра, а також із постави нижчих суспільних верств. Причин такого стану речей дослідник дошукується в суспільних поділах. На Правобережжі перед 1648 р. було розташовано п'ять з шести старих реєстрових полків (на Лівобережжі тільки Переяславський полк). Колишні їхні вояки (В. Маєвський називає їх “старими козаками”) значно краще від мешканців Лівобережжя дивилися на давню співпрацю з поляками. Власне в Речі Посполитій, а не в Москві бачили гаранта збереження свого майнового стану й суспільних стосунків, а також захисника перед народними масами. Гадяцьку унію підтримувало й чисельніше на Правобережжі багате міщанство, й значна частина православного духовництва на чолі з митрополитом Діонісієм Балабаном, яка противилася визнанню зверхності московського патріархату¹⁵¹.

Найпроникливіший у польській історіографії аналіз доби Руїни подав у своїй праці, виданій через 30 років після смерті автора, Ян Перденя¹⁵². Попри те, що минув

¹⁴⁸ Tamże. – S. 209–218.

¹⁴⁹ *Wójcik Z. Historia dyplomacji polskiej / Opr. J. A. Gierowski, J. Michalski, H. Wisner, Z. Wójcik (pod red. Z. Wójcika). – Warszawa, 1982. – Т. II (1572–1795). – S. 213–214; Tenże. Jan Kazimierz Waza. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1997. – S. 127–128.*

¹⁵⁰ *Majewski W. Struktura społeczna a orientacje polityczne na Ukrainie Prawobrzeżnej (1659–1662) // Rocznik Przemyski. – Kraków, 1967. – Т. XI. – S. 106–108.*

¹⁵¹ Tamże. – S. 116–126. В українській та російській історіографіях дослідження суспільної структури козацтва та її вплив на політичні симпатії різних суспільних верств мають набагато довшу традицію. Започаткували їх ще О. Лазаревський, В. Барвінський, І. Розенфельд. Продовжили, передовсім, М. Ткаченко, В. Легкий, В. Борисенко, В. Степанков, В. Смолій, В. Щербак, В. Горобець, О. Гуржій.

¹⁵² *Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko a Polska. – Kraków, 2000.*

час, його зіперті на широку джерельну базу твердження переважно зберігають наукову вартість. Досліджуючи причини розриву Правобережної України з Москвою, Я. Перденя підкреслював, що старшина, яка підтримувала І. Виговського (серед інших і Петро Дорошенко), крім того, що мала сильні родинні та економічні зв'язки з Річчю Посполитою, “була... просякнута польським державним і суспільним устроєм, прагнула здобути більшу самостійність і навіть державну незалежність, правну рівність зі шляхетським станом, тому не бажала перетворитися з часом у безправних і позбавлених голосу царських підданих”¹⁵³. Автор неодноразово писав про суспільний поділ у козацькому середовищі. Коли полонофільська “група можних” хотіла втримати й зміцнити позицію, здобуту в 1648 р., то “поспільство й козацька чернь, завжди визискувана можними, шукала покращення своєї долі в царській опіці й бачила порятунок в російському війську, в його чільниках і воеводах”. Цей дисонанс швидко призвів до розколу України на два ворожі табори й до внутрішньої міжусобиці – найперше до повстання М. Пушкаря, пізніше до безпорядків літа 1659 р. У наслідку І. Виговський був відсторонений від влади і “скінчило своє життя й Князівство Руське”¹⁵⁴.

Оцінюючи саму Гадяцьку унію, Я. Перденя сумнівався, чи цей проект був реальним. Дослідник вважав, що ідея не мала достатньої підтримки серед козаків, але бракувало також розуміння її в Речі Посполитій. Вже на сеймі 1659 р. шляхта зреклася багатьох обіцянок, узятих С. К. Беньовським, бо “не задовольняло її утворення самостійного організму, та ще й без гарантії утримання в єдності з Річчю Посполитою”. Не погоджуючись на утворення Речі Посполитої “трьох народів”, брали до уваги винятково визнання за козаками широкої автономії. “Іншій стороні, – як пише Я. Перденя, – тоді цього вже не вистачало”¹⁵⁵.

Дуже критично впровадження в життя концепції триалістичної Речі Посполитої оцінював Анджей Вичанський. На його думку, вона була цілковито нереалістичною й тільки спровокувала вибух нового козацького повстання та відновлення війни з Москвою¹⁵⁶.

Багато місця Гадяцькій унії та польсько-козацьким переговорам, напоєних “духом толерантності й порозуміння”, присвятив на маргінесі своїх студій над біографією Яна Казимира Тадеуш Василевський. Позитивно оцінюючи прагнення врегулювати українську проблему на компромісних умовах, дослідник особливо відзначив роль самого монарха в укладенні миру, який поставив “народ руський на одну дошку з польським і литовським”¹⁵⁷.

Дуже критично оцінював унію в популярному шкіці, присвяченому історії України, Лешек Подгородецький. Згідно з дослідником, вона, правда, була справою “добре задуманою”, але принаймні на кілька десятиліть спізненою” й укладеною в ситуації, коли “український люд не хоче повертатися під владу польських панів”. “Вже пролилося дуже велике море крові, вжеросло багато взаємної ненависті, щоб Гадяцька унія могла увійти в життя”, – писав Л. Подгородецький¹⁵⁸. Ці погляди поділяв автор монументальної синтези історії України Владислав Серчик. Хоча й погоджувався він, що Гадяцька унія “була... найважливішим, найкраще сформульованим правним актом, підписаним представниками Речі Посполитої, в якому козацькі постулати найкраще враховувалися”, але потім слідом за З. Вуйциком

¹⁵³ Tamże. – S. 18.

¹⁵⁴ Tamże. – S. 21–41.

¹⁵⁵ Tamże. – S. 467.

¹⁵⁶ Wyczański A. Polska – Rzeczą Pospolitą szlachecką 1454–1764. – Warszawa, 1965. – S. 348.

¹⁵⁷ Wasilewski T. Ostatni Waza na polskim tronie. – Katowice, 1984. – S. 216–218; Tenże. Jan Kazimierz. – Warszawa, 1985. – S. 49–50.

¹⁵⁸ Podhorodeck L. Zarys dziejów Ukrainy. – Warszawa, 1976. – T. II. – S. 297–300.

бідкався, що ця угода “п’ятдесят років раніше та навіть ще на початку повстання Хмельницького могла стати основою для тривалого врегулювання взаємних стосунків, нині ж була тільки результатом сприятливої політичної кон’юнктури чи також швидше результатом вичерпання обох партнерів. У 1658 р. був тільки двосторонній компроміс, загалом приречений на коротке життя”¹⁵⁹. На думку В. Серчика, І. Виговський від самого початку був самотнім у своїх діях. Його поразку великою мірою спричинили зміни, упроваджені до Гадяцької угоди на сеймі 1658 р., бо в результаті “почали відвертатися від нього навіть найближчі соратники”. Гадяцьку концепцію остаточно похоронили бунт на Запорозжжі та на Лівобережжі, а також московська інтервенція (попри видатну перемогу І. Виговського під Конотопом)¹⁶⁰.

Проблематика Гадяцької унії відбилася також на сторінках підручників з історії Польщі, написаних у 70–80-ті рр. ХХ ст. Найширше про неї писав Джозеф Геровський. Дослідник зазначає, що ціною активізації східної політики були поступки на користь Швеції та Бранденбургу. Угоду з козаками, яка мала відкрити новий етап у взаємостосунках, визнав спізнілою, бо в Польщі допіру “невчасно зрозуміли помилки давньої політики” й гору взяла угодова партія. Швидко, однак, з’ясувалося, що “угода з Польщею не має достатньої підтримки серед загалу “Князівства Руського”. Щоправда, за допомогою польських і татарських військ І. Виговський зумів розбити російську армію під Конотопом, але не стримав виступу черні. Загинув закатований Ю. Немирич. І. Виговський мусив зректися булави, а його наступник Юрась Хмельницький, Богданів син, уклав Переяславську угоду. Справа панування над Україною мала вирішитися силою зброї”¹⁶¹.

Коротко висвітлювали унію та її генезу автори інших підручників з історії Польщі: Генрик Самсонович, Януш Тазбір, Владислав Чаплінський, Єжі Топольський. Г. Самсонович зупинився фактично лише на переліку її найважливіших пунктів, натомість Я. Тазбір ще додав, що угода “приходила на двадцять років пізніше, тому була підтримана лише частиною козацької старшини. Більшість уже втратила віру в добрі наміри Польщі, українське селянство, не без рації, бачило в Гадяцькій угоді нову спробу відновлення державної системи на цій землі”¹⁶². Подібної точки зору дотримувався В. Чаплінський¹⁶³. Дуже лаконічно потрактував проблему Є. Топольський, згадуючи лише, що “Гадяцька угода, яка означала в той час програму домінації над Україною, не була підтримана українським суспільством. І. Виговський мусив поступитися, а козацтво знову з’єдналося з Росією (1659)”¹⁶⁴.

Системні зміни, які відбулися в Центрально-Східній Європі в 1989–1991 рр., створили сприятливі умови для розвитку досліджень з історії козацтва. Відсутність цензури, а також політичних бар’єрів, можливість скористатися з досі недоступних архіваліїв, локалізованих на території колишнього Радянського Союзу, посприяли тому, що впродовж останніх кільканадцяти років у польській історіографії з’явилася низка праць, у яких, крім іншого, представлений новий пункт бачення проблем, пов’язаних з Гадячем. Ці дослідження проводилися одночасно, а часто й у співпраці з українськими істориками, яка, щоправда, не призвела до з’ясування усіх розбіжностей, проте значно просунула вперед дискусії над ними.

¹⁵⁹ *Serczyk W. A.* Historia Ukrainy. – Warszawa, 1979. – S. 152–153.

¹⁶⁰ Там же. – S. 154–155; *Tenże.* Hadziacz 1658 // *Kontrasty.* – 1986. – R. XIX. – № 3.

¹⁶¹ *Gierowski J. A.* Historia Polski 1505–1764. – Warszawa, 1984. – S. 237–238.

¹⁶² *Samsonowicz H.* Historia Polski do roku 1795. – Warszawa, 1973. – S. 229; *Zarys historii Polski / Opr. T. Manteuffel, J. Dowiat, S. Trawkowski, A. Wyczański, J. Tazbir, E. Rostworowski, W. Zajewski, J. Leskiewiczowa, K. Groniowski, M. M. Drozdowski, E. Duraczyński, F. Ryszka (pod red. J. Tazbira).* – Warszawa, 1980. – S. 267–268.

¹⁶³ *Czapliński W.* Zarys dziejów Polski do roku 1864. – Kraków, 1985. – S. 289.

¹⁶⁴ *Dzieje Polski / Opr. J. Żak, B. Miśkiewicz, A. Gąsiorowski, J. Topolski, J. Wąsicki, L. Trzeciakowski, A. Czubiński (pod red. J. Topolskiego).* – Warszawa, 1975. – S. 329.

На хвилі національного відродження, пов'язаного з відновленням у 1991 р. незалежності України й тенденціями до пошуку коренів власної державності, події навколо укладення Гадяцької угоди тішилися серед українських істориків неослабною популярністю. Варто зазначити, що більшість дослідників на чолі з Ю. Мициком визнала гадяцьку ідею (у варіанті з вересня 1658 р.) хоч у тогочасних обставинах й утопічною, але єдиною можливою і прийнятною для обох сторін концепцією створення спільної держави й міцного польсько-українського союзу¹⁶⁵. Це був важливий крок на шляху до мети, яку визначив собі І. Виговський, тобто до утвердження автономії, а в майбутньому до здобуття для України незалежності. Крім того, обмежувальна політика Московії не залишала наступнику Б. Хмельницького жодної іншої альтернативи. Козацька держава могла лише або еволювати з позиції рівноправного союзника царя до однієї з провінцій імперії Романових, або боронити свою суверенність у союзі з Річчю Посполитою та Кримським ханатом. У фіаско унії українські дослідники звинувачували, передовсім, польську сторону, яка ніколи щиро не хотіла підтримати емансипаційних прагнень козаків і вже при ратифікації акта сеймом впроваджувала далекосяжні зміни, а потім не надавала І. Виговському достатньої військової допомоги. Це призвело до поразки всієї ідеї, краху гетьмана та дало початок в Україні періоду Руїни.

Такі погляди часто наштовхувалися на критику польських дослідників, які протягом останніх двох декад зосередилися на дослідженні інших аспектів Гадяча. Перегляд найновішої літератури варто розпочати зі статті вроцлавського історика Марка Шваби¹⁶⁶. Вона є цікавим доповненням й, маємо надію, також інспірацією подальших поглиблених досліджень проблеми ставлення суспільства до концепції “політичної перебудови польсько-литовської Речі Посполитої шляхетської в триалістичну державу з визнанням Великого князівства Руського третьою рівноправною провінцією”. Як впливає зі студій М. Шваби, ставлення Литви та її мешканців до укладеного Беньовським миру з козаками було зумовлене перш за все катастрофічним станом під ту пору Литви. Бо ж з 1654–1655 рр. переважна більшість території Великого князівства Литовського перебувала під окупацією Москви, а його мешканці мислили перш за все про якнайшвидше закінчення війни з царем і “висловилися в 1656 р. за мир з Росією та елекцію царя на польський трон”. Тільки таке розв’язання давало їм в тогочасній ситуації надію на повернення втрачених земель. Тому немає нічого дивного в тому, що політичні еліти Великого князівства Литовського (з канцлером Кшиштофом Пацем і великим гетьманом Павлом Яном Сапегою на чолі) з великою недовірою сприйняли підписання миру з І. Виговським, побоюючись, що це суттєво віддасть закінчення конфлікту з Москвою¹⁶⁷.

М. Шваба також вважає, що дбаючи головно про власні інтереси, литовці не ставили собі навіть питання, яке місце має посісти козацтво в структурах держави, а не розуміли сенсу триалістичної концепції Речі Посполитої. Тому під час сейму 1659 р. литовські сенатори й послали “шукали приводу зірвати Гадяцьку унію”. Вони також рахували, що угода ламає статті Люблінської унії, коли “фаворизує збунтованих козаків без їхніх гарантій дотримання угоди”, даючи їм упривілейовану позицію в Речі Посполитій. “Протести литовців проти Гадяцької унії, – писав, підсумовуючи, М. Шваба, – були не тільки проявом політичного консерватизму, а й інакше, ніж у Короні, інтерпретованих концепцій зовнішньої політики держави. В ситуації безпосередньої загрози з боку Москви та Швеції в Литві боялися, що представники корони, укладаючи

¹⁶⁵ Передусім Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. – Київ, 1998;

Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. – Київ, 2004.

¹⁶⁶ Szwaba M. Litwa wobec unii hadziackiej 1658 roku // Studia Wschodnie. Prace Historyczne / Pod red. K. Matwijowskiego i R. Żerelika. – Wrocław, 1993. – Т. II.

¹⁶⁷ Там же. – S. 33–35.

мир з козаками, прагнуть перш за все відновити впливи в Україні, що наражає Річ Посполиту на війну з Росією. Литовці тонко відчували наслідки війни зі східним сусідом і вважали, що муситимуть заплатити зависоку ціну за схвалення концепції угоди з козаками”¹⁶⁸.

Цікавий аналіз Гадяцької унії на тлі попередніх угод, укладених Польсько-Литовською державою з козаками, подав Януш Качмарчик¹⁶⁹. Дослідник слушно зауважив, що неможливо обґрунтувати тезу З. Вуйцика стосовно того, що мир на тих самих умовах, як у Гадячі, мусив бути укладений 20 років раніше (у 1638 р.). “Тільки переможена й упокорена Річ Посполита, тільки послы, які зрозуміли, якою потугою є козаки, й на власній шкірі відчули козацьку злість, могли прийняти ухвали гадяцької комісії”, – зазначав Я. Качмарчик. Також писав, що “вже візія цілковитої поразки, море пролитої крові, призведе до першого й хіба останнього миру Речі Посполитої з козацтвом на рівноправних засадах”. Автор визнав, що до цієї концепції схилився в останні місяці життя Б. Хмельницький, розчарований співпрацею з Москвою, Ракоці і шведами¹⁷⁰.

Гадяцька унія є, за Я. Качмарчиком, першим договором польсько-козацьким, укладеним двома рівноправними сторонами. Не так давно Річ Посполита диктувала своїм підданам умови капітуляції. Цим разом “не було переможених і переможців”. Козацтво, на думку автора, можна навіть визнати за сторону, яка диспонувала кращими аргументами для торгів і “козирним тузом” – царем Олексієм Михайловичем. Дослідник доводив також, що “сторони, які домовлялися під Гадячем, не мислили в категоріях чергової угоди”, а прагнули найти таке рішення, яке забезпечувало козакам “стійке місце в структурах Речі Посполитої”. “Готували акт, порівняльний за важливістю тільки з люблінським, зрештою, виразно взоруючи на нього”, – зауважує Я. Качмарчик, подаючи при цьому приклади конкретних рішень, узятих з Городельської унії¹⁷¹. Шкода лише, що дослідник не спробував відповісти на питання, які в тогочасних політичних реаліях мали шанси на впровадження Гадяцької унії в життя.

В останнє десятиліття об’єктом студій стали релігійні аспекти Гадяцької унії. Багато уваги присвятив їм Антоній Миронович, ґрунтовний знавець історії православ’я в Речі Посполитій XVII ст.¹⁷².

Однією з головних причин погіршення козацько-московських стосунків у 1657 р. дослідник вважав конфлікт про юрисдикцію Київської митрополії, який тривав з 1654 р. Цей конфлікт гвалтовно загострився після смерті митрополита Сильвестра Косова (25 квітня 1657 р.). Унаслідок зусиль І. Виговського наступником став Діонісій Балабан, а не царський фаворит і прибічник зверхності московського патріарха Никона Лазар Баранович. Новий митрополит виступав за збереження наявного статусу митрополії та близьку співпрацю з Польщею. Поцінуючи роль цього достойника в нав’язуванні перемовин з Річчю Посполитою, дослідник стверджує, що “постава київського митрополита лягла в підмурівок Гадяцького миру”¹⁷³.

А. Миронович широко висвітлив складні переговори, які велися навколо релігійних пунктів Гадяцького акта. Особливі протиріччя серед духівництва викликали

¹⁶⁸ Tamże. – S. 36–37.

¹⁶⁹ *Kaczmarczyk J. Hadziacz 1658 – kolejna uroda czy nowa unia? // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. Spotkania polsko-ukraińskie. Studia Ukrainica / Pod red. S. Kozaka. – Warszawa, 1994. – Z. 2.*

¹⁷⁰ Tamże. – S. 36; zob. też *Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1988. – S. 241–242.*

¹⁷¹ *Kaczmarczyk J. Hadziacz 1658 – kolejna uroda... – S. 37–40.*

¹⁷² *Mironowicz A. Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza. – Białystok, 1997. – S. 140–190;*

Tenże. Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej. – Białystok, 2001. – S. 161–183.

¹⁷³ *Mironowicz A. Prawosławie i unia... – S. 140–144; Tenże. Kościół prawosławny... – S. 163–165, 168–169.*

статті про знесення Брестської унії, рівноправність православ'я з римською релігією, про наділення православним ієрархам місць у сенаті. На підставі джерел з ватиканських архівів, дослідник докладно вивчав заходи Апостольської столиці й нунція П. Відоні в 1657–1659 рр., які мали на меті не допустити внесення до тексту унії пунктів, які ображали Римо-Католицьку та Уніатську Церкви. А. Миронович також зауважив, що в період, який безпосередньо передував підписанню унії, “аргументи нунція не могли переконати короля й сенаторів, які будь-якою ціною прагнули довести справу до миру з козаками” і вважали, що аби досягнути цю мету, слід піти на компроміс у релігійних справах¹⁷⁴.

Багато місця А. Миронович присвятив обговоренню нових проектів церковної унії, сформульованих у 1658–1659 рр. у козацьких середовищах, найлояльніше налаштованих до Польщі. Ці проекти мали на меті пристосувати релігійні стосунки в Україні до нової політичної ситуації. Вирішенню спірних між православними й уніатами питань служив також постулат скликання спільного собору, на що в жодному разі не хотів погоджуватися Ватикан¹⁷⁵.

Як обґрунтував А. Миронович, власне діяльність П. Відоні та його тиск на Яна Казимира й сенаторів призвели до ревізії деяких пунктів унії на сеймі 1659 р. На поступки пішли й козаки, які відступили від вимоги цілковитого скасування Брестської унії, наполягаючи винятково на обіцяній полякам ліквідації її в трьох воєводствах, які мали входити до складу Князівства Руського. Однак навіть цього зобов'язання, як пише А. Миронович, польська сторона не збиралася задовольнити¹⁷⁶.

Попри своє величезне значення, Гадяцька унія не була “остаточним епілогом подій, започаткованих вибухом повстання Хмельницького”. Суперництво за українські землі ввійшло в нову фазу й набрало “не тільки військового характеру, а й істотно охопило політичну та релігійну сфери”. А. Миронович підкреслює, що “козацькі маси не виражали загального розуміння політичної вартості Гадяцької угоди” і сприйняли її “як акт зради”, побоюючись повернення в Україну давніх землевласників й поновлення ситуації з-перед 1648 р. Автор також ставить цікаве питання, чи Річ Посполита загалом планувала захищати унію зброєю? Сам у тому сумнівається, пишучи, що “не було серед тогочасних дигнітаріїв загального переконання про невідворотність порозуміння з козаками”, а по обидва боки панувала взаємна недовіра та відсутність переконань у міцності досягнутого компромісу. Незважаючи на зміни, внесені до тексту унії під час сейму, до її противників й далі належали П. Відоні, уніатська ієрархія та частина латинських біскупів. Останні відверто протестували проти обмеження Брестської унії та поступок православним. Як показало недалеке майбутнє, їхні побоювання були безпредметними. Розвиток ситуації в Україні влітку 1659 р. призвів до того, що “Гадяцька угода не увійшла в життя”. “Уніати не зазнали значної шкоди”, – пише А. Миронович, додаючи, що не посунулася далі вступної фази діяльність спеціальної комісії, яка на основі Гадяцької угоди мала допильнувати, щоб православним повернули всі церкви й маєтності, фундовані до 1596 р.¹⁷⁷

Проблему ратифікації Гадяцької унії на сеймі 1659 р. ґрунтовно опрацював Яцек Вітольд Волошин¹⁷⁸. З огляду на тематику праці, дослідник зосередився головню

¹⁷⁴ *Mironowicz A.* Prawosławie i unia... – S. 151–159; *Tenże.* Kościół prawosławny... – S. 169–172, 176–179. Зрештою заходи Ватикану мали на меті не тільки торпедувати мир з козаками, а й розірвати перемир'я з Московією й не допустити елекцію царя на трон Речі Посполитої.

¹⁷⁵ *Mironowicz A.* Prawosławie i unia... – S. 149–171.

¹⁷⁶ *Mironowicz A.* Prawosławie i unia... – S. 159, 171–176; *Tenże.* Kościół prawosławny... – S. 171–180.

¹⁷⁷ *Mironowicz A.* Prawosławie i unia... – S. 179–189; *Tenże.* Kościół prawosławny... – S. 181–185.

¹⁷⁸ *Wolozyn J. W.* Problematyka wyznaniowa w praktyce parlamentarnej Rzeczypospolitej w latach 1648–1696. – Warszawa, 2003. – S. 214–220. Ця тематика була порушена також в: *Ochmann-Staniszevska S., Staniszevski Z.* Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. – Wrocław, 2000. – T. I. – S. 279, 286–287.

на розгляді суперечок, пов'язаних зі впровадженням до тексту угоди статті, дотичної знесення Брестської унії. Проти такого рішення протестував перш за все уніатський митрополит Габріель Коленда, який з цією метою спеціально приїхав до Варшави, де отримав потужну підтримку серед єпископату. Спробували схилити до співпраці присутнього на сеймі київського православного митрополита Діонісія Балабана, але той, попри свої пропольські погляди, “відкидав будь-яку форму співпраці з уніатами”. Я. Волошин звернув увагу на поділи, які панували стосовно проблеми унії в середовищі римо-католицького духовництва. Частина біскупів на чолі з краківським П. Тжебіцьким та луцьким Я. Виджою була готова до компромісу, аби тільки довести справу до миру з козаками. Тиск, який чинила решта біскупів на І. Виговського, а також військові заходи Москви змусили козаків у кінцевому рахунку відступитися від вимоги ліквідації Брестської унії на території всієї держави¹⁷⁹.

Оцінюючи значення Гадяча, Я. Волошин підкреслює, що у федеративній Речі Посполитій “Князівство Руське стало б... третьою складовою з домінантною позицією Православної Церкви. Її вірні мали б виключне політичне право в Київському воєводстві, а Католицька Церква стала б там другою вірою. Формально у Князівстві Руському дійшло б до ліквідації Греко-Католицької Церкви. Натомість успіхом католицької сторони можна визнати уникнення дуже різкого рішення про її цілковиту ліквідацію”¹⁸⁰.

Цікаві судження з приводу Гадяцької унії висловив на сторінках свого дослідження про польсько-українські стосунки XVI–XVIII ст. Генрик Литвин. Уже у вступі дослідник звернув увагу, що лише після 10 років громадянської війни сторони дозріли до укладення далекосяжного консенсусу. Важка зовнішня та внутрішня ситуація, а також неможливість розв'язати конфлікт з козаками збройним шляхом призвели до того, що восени 1657 р. позиція Речі Посполитої щодо української справи “стала набагато реалістичнішою, ніж будь-коли”. “Україна ж після поразки прошеведської політики Хмельницького знову стала перед вибором протектора. Маючи вже непоганий досвід функціонування під московським протекторатом, значна й чисельна частина старшини запрагнула співпраці із старим партнером, який не диспонував такою докучливою адміністративною машиною, як царська”¹⁸¹.

Оцінюючи гадяцьку угоду, Г. Литвин пише: “Акт унії був документом, який свідчив якнайліпше про його творців. Доводиться тут, однак, погодитися з переважною більшістю істориків, що з'явився запізно, щоб втілитися. При цьому неможливо не зауважити, що раніше, поза всяким сумнівом, не існувало умов для його появи. З польського боку не було готовності до далекосяжного компромісу, з українського – еліти, схильної до опрацювання й ухвалення проекту, який апелював би до устроєвих засад і взірців Речі Посполитої. Натомість у 1658 р. антипольська партія була дуже сильною, щоб зв'язок з Варшавою міг устійнитися. Включення до угоди умови ліквідації Брестської унії віщувало, що польська сторона не виконає зобов'язань. Сейм 1659 р., щоправда, ратифікував Гадяцький акт, формулювання, дотичні ліквідації Брестської унії, стосувалися винятково Князівства Руського”¹⁸².

Варто також зазначити, що Г. Литвин звернув увагу на велику активність руської шляхти в публічному житті Речі Посполитої другої половини 50-х рр. XVII ст. (перелічує не тільки Немиричів, але й інші роди – Сурина, Стеткевичі). Це були найпалкіші й найвитриваліші прибічники утворення Князівства Руського як третього

¹⁷⁹ *Woloszyn J. W.* Problematyka wyznaniowa... – S. 214–218.

¹⁸⁰ *Tamże.* – S. 218–219.

¹⁸¹ *Litwin H.* Od unii lubelskiej do III rozbioru Rzeczypospolitej. Rzeczypospolita–Ukraina. Szkic wydarzeń politycznych // *Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie / Pod red. T. Chynczewskiej-Hennel i N. Jakowenko.* – Lublin, 2000. – S. 101.

¹⁸² *Tamże.* – S. 101–102.

рівноправного члена держави, але їхні політичні погляди й наміри, на жаль, збудили мало розуміння як на українському, так і на польському боці¹⁸³.

На маргінесі своїх досліджень, присвячених іншим проблемам, Гадяцькою унією займалася також Тереза Хинчевська-Геннель¹⁸⁴. На думку цієї дослідниці, причиною поразки ідеї унії, було перш за все, панівне по обидва боки взаємне нерозуміння: поляки й литовці назагал не виказували схильності до компромісу, “а в Україні не поцінували цього зв’язку ані люд, ані тим паче антипольська партія, яка виключала будь-яке порозуміння з Варшавою”. Авторка, щоправда, оцінила Гадяцьку угоду як справу великого політичного розуму, але також вважала її дуже запізнілою, принаймні на 20, якщо не на 50 років¹⁸⁵.

Атракційність рішень, ухвалених у Гадячі, призвела до того, що кілька разів здійснювалися спроби повернутися до них. Т. Хинчевська-Геннель зайнялася проектом миру з козаками, який постав на 50 років пізніше, у часи Івана Мазепи. Як відомо, цей видатний гетьман з кінця 1705 р. провадив таємні переговори зі шведами про можливе визнання Станіслава Ліщинського польським королем. Принагідно зондував можливість порвати з Росією й перейти під протекцію Карла XII. Тоді серед українських еліт панувало жваве зацікавлення ідеєю Гадяцької унії. У бібліотеці Печерської Лаври шукали оригінального акта миру, укладеного в 1658–1659 рр., та аналізували за наказом І. Мазепи під кутом придатності в актуальній політичній ситуації. За авторкою, не виключено, що гетьман серйозно задумувався про впровадження в життя після визволення Лівобережної України з-під влади Петра I багатьох рішень, опрацьованих у Гадячі¹⁸⁶. Однак, його плани пішли за вітром після поразки шведів під Полтавою в 1709 р. Т. Хинчевська-Геннель підкреслює, що на той час концепція реанімування Князівства Руського в кордонах Речі Посполитої виглядала швидше нереальною, бо “в Україні зв’язок з Польщею не був популярним, натомість краще міг сприйнятися союз зі Швецією. Гадяцьку унію 1658 р. було незмірно важко втілити в життя. П’ятдесятьма роками пізніше Гадяцькою унією зацікавлений з українського боку був перш за все І. Мазепа разом зі своєю довіреною козацькою старшиною. Нижчі верстви не підтримували її як у XVII, так і у XVIII ст.”¹⁸⁷.

З нагоди конференції “Річ Посполита двох народів та її традиції до 1945 р.”, організованої Підляською академією в Седльцях 11–12 грудня 2002 р., проблемою Гадяцької унії зайнялися два молоді історики з Варшави та Седлець Піотр Кролль і Маріуш Стангрецюк¹⁸⁸.

Особливо на увагу заслуговує стаття першого з них, яка обговорює дипломатичні ініціативи 1654–1658 рр., спрямовані на те, щоб довести справу до порозуміння між Річчю Посполитою й козаками. Як підкреслював автор, зі зрозумілих причин стороною, яка виявила в цих контактах більшу активність, була Річ Посполита; для неї перехід України під зверхність Москви був смертельно небезпечним. П. Кролль

¹⁸³ Tamże. – S. 105.

¹⁸⁴ *Chynczewska-Hennel T.* Od unii brzeskiej do hadziackiej – dzieje porażki czy szansy? // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. Spotkania polsko-ukraińskie. Studia Ukrainica / Pod red. S. Kozaka.* – Warszawa, 1997. – Z. 4–5; *Taż.* Idea unii hadziackiej – pięćdziesiąt lat później // *Kwartalnik Historyczny.* – 2002. – T. CIX. – Z. 3.

¹⁸⁵ *Chynczewska-Hennel T.* Idea unii hadziackiej... – S. 135–136. Див. також: *Chynczewska-Hennel T.* Od unii brzeskiej do hadziackiej... – S. 114–116.

¹⁸⁶ *Chynczewska-Hennel T.* Idea unii hadziackiej... – S. 137–144.

¹⁸⁷ Tamże. – S. 145–146.

¹⁸⁸ *Kroll P.* Próby porozumienia między Rzeczpospolitą a Kozaczyzną w latach 1654–1658. Przyczynek do genezy ugody hadziackiej // *Rzeczpospolita Obojga Narodów i jej tradycje. Studia i szkice / Red. nauk. M. Wagner i J. Wojtasik.* – Siedlce, 2004. – S. 125–139; *Stangreciuk M.* Unia hadziacka 1658 r. // Tamże. – S. 141–165.

на підставі широкого кола джерел докладно обговорив чергові спроби розбити козацько-московський союз. У підсумку зазначив, що польська політика щодо України зазнала впродовж цього періоду значних змін, на що вплинув зовнішній чинник – загроза з боку Москви та Швеції. “Початково польські дії були скеровані на провокування розколу в середовищі козацтва й на опанування України чи за допомогою використання відцентрових чинників, чи в союзі з татарами. Польська сторона, за небагатьма винятками, зверталася до козаків і руської людності поза особою гетьмана. Ситуація зазнала змін, коли над Річчю Посполитою нависла загроза війни на два фронти, а не вистачало часу й зусиль, щоб розв’язати українську проблему. Це змусило королівський двір до дипломатичних дій з метою не розколоти козацтво, а нав’язати переговори з Хмельницьким і відтягнути його й Україну від Москви та підпорядкувати її Речі Посполитій. З цієї пори польська сторона трималася мирного розв’язання конфлікту з козаками, що було спричинене поважними проблемами держави й неможливістю вжити інших заходів”. Як підкреслює дослідник, Україну спершу старалася повернути шляхом або співпраці з татарами, або дипломатичних переговорів з царем, проте “остаточно перемогла ідея завершення польсько-козацького конфлікту як порозуміння двох рівноправних партнерів”, що вилилося в підписання Гадяцької унії¹⁸⁹.

Значно нижче слід оцінити наукову цінність суджень М. Стангрецюка. Його стаття спирається переважно на застарілу літературу та поодинокі опубліковані джерела. Дослідник некритично використовує низку висновків Ф. Равіти-Гавронського, Л. Кубалі, В. Томкевича, С. Конопчинського, які вже давно не відповідають сьогоднішнім концепціям.

Завершуючи огляд праць, у яких порушувалася тематика Гадяцької унії, не можна оминати недавно опублікованої книжки Мацея Франца¹⁹⁰. Низка наявних у ній суджень та гіпотез викликала, без сумніву, жваву дискусію не тільки в польській, а й в українській історіографії. Не бракує в цій праці суджень, які не завжди достатньо спираються на джерела. Шукаючи коріння ідеї побудови в Україні Козацької держави, дослідник вважає, що її справжніми творцями були Петро Конашевич-Сагайдачний і Петро Могила. Натомість дуже негативно оцінює роль, яку відіграв в Україні Богдан Хмельницький. М. Франц вважає, наприклад, що гетьман “не вийшов за обрії повстанця й бунтівника, будучи ним попри ціле своє життя після 1648 р. і вже точно попри буття політика та творця держави”. Особливо критикує гетьмана за Переяславську унію й перехід України під зверхність Москви, підкреслюючи, що Б. Хмельницький “не зумів використати шансів, наданих йому долею, не зумів устійнити та зміцнити козацьку автономію під боком Речі Посполитої” й не залишив після себе “навіть тіні політичної концепції, як мала б виглядати політика, дії козаків по його смерті”¹⁹¹.

Цілковито інакше М. Франц оцінює І. Виговського. Не щадить похвальних слів, підкреслюючи, між іншим, що “йдучи в бік Гадяча, виконав виняткове завдання”. Про саму Гадяцьку унію висловлюється з ентузіазмом, вважаючи, що укладено її у відповідний момент, коли “еліти по обидва боки дозріли, були готові до поступок, до того, щоб стати понад поділи та пролиту доти кров”. У занепаді всього проекту звинувачує перш за все польську сторону, яка впровадила до тексту унії далекоюсяжні поправки, й тоді “вражені цим й одночасно відкинуті, козаки розпочали полишати І. Виговського, бачучи, що з поляками всілякі порозуміння є нічим”¹⁹².

¹⁸⁹ Kroll P. Próby porozumienia.. – S. 139.

¹⁹⁰ Franz M. Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińnych w XVI–XVII wieku. – Toruń, 2006.

¹⁹¹ Tamże. – S. 260, 324, 343, 353, 392, 400.

¹⁹² Tamże. – S. 350–353, 359–360.

У підсумку М. Франц пише, що “візія Князівства Руського”, створена в Гадяцьких пунктах, була найповнішою формою реалізації ідеї Козацької держави, невдалою, правда, однак найближчою до очікувань в Україні. Зрівняння в правах українських земель з Кораною та Литвою відбивало не тільки розуміння їхньої ролі й значення, але й подолання тих феодально-культурних обмежень, які впродовж значної частини XVII ст. унеможлилювали подібну дискусію. Ніколи раніше запропонувати такий трактат не вдалося б. У 1659 р. також виявилися неготовими, про що свідчать засідання сейму і зміни, впроваджені під диктування шляхти, до узгодженого з козацькою стороною документа унії. Проблема для польської сторони полягала у відсутності партнера, якого у 1638 р. не існувало. А загалом не було такого партнера від смерті Сагайдачного в 1622 р.”¹⁹³.

М. Франц визнав також, що ідея побудови Козацької держави могла бути впроваджена в життя тільки під боком Речі Посполитої. Поразка планів І. Виговського є для нього поразкою всього козацтва й початком періоду Руїни: “Козаки, піддані безмежному вже тоді царському контролю, не були суб’єктом політики. Залишалися тільки пішаками у великій політиці царя Олексія Михайловича Романова та його планах територіального розвитку держави. Нездатність побачити ці дві різниці дивує, особливо, що в історіографії ця проблема досить часто порушується”¹⁹⁴.

Попри збільшення інтересу до української проблематики протягом останніх кільканадцяти літ, автори написаних після 1989 р. синтез історії Польщі – перш за все Я. Тазбір та Д. Геровський – обмежилися повторенням своїх поглядів, представлених у попередніх працях¹⁹⁵. За те свій голос до дискусії долучив М. Маркевич. На його думку, в підмурівку унії лежало велике знеохочення козацької старшини московським урядкуванням, “яке нічим не нагадувало стосунків, які панували в Речі Посполитій”, а також спротив православного духівництва стосовно планів ліквідації автономії Української церкви й підпорядкування її московському патріархові. Згідно з дослідником, трактат, укладений 16 вересня 1658 р., очевидно, слушно називається Гадяцькою унією, бо виразно ворує на Люблінську унію. Про це найкраще свідчить твердження, що козаки “як вільні до вільних, рівні до рівних, зацні до зацних повертаються”. У документі мовиться про “Річ Посполиту народу польського, литовського і руського”. Маркевич приєднався також до думки тих істориків, які визнали, “що Гадяцька унія з’явилася запізно на десять або двадцять років”, підкреслював також велику роль в укладенні миру Юрія Немирича, справжнього творця ідеї Князівства Руського¹⁹⁶.

Багато нез’ясованих доти аспектів Гадяцької унії стало темою докторської дисертації П. Кролля, присвяченої історії козацтва в 1658–1660 рр. Ця праця поки що залишається в рукописному вигляді, хоча найближчим часом планується її публікація¹⁹⁷. На думку автора, Гадяцька угода беззаперечно була переломною подією в історії Польської держави й України, бо тільки такий текст гарантував міцність угоди, укладеної сторонами, які 10 років вели війну. У планах І. Виговського та його дорадців унія мала бути черговим етапом на шляху до самостійності України.

¹⁹³ Tamże. – S. 400. Див також оцінку Гадяча на с. 354–359.

¹⁹⁴ Tamże. – S. 393, 401.

¹⁹⁵ Polska na przestrzeni dziejów / Opr. T. Kizwalter, T. Nałęcz, A. Paczkowski, H. Samsonowicz, J. Staszewski, J. Tazbir, A. Wyczański (pod red. J. Tazbira). – Warszawa, 1995. – S. 259; *Gierowski J. A. Rzeczpospolita w dobie złotej wolności 1648–1763 // Wielka Historia Polski. – T. III. – Kraków, 2003. – S. 85–87.*

¹⁹⁶ *Markiewicz M. Historia Polski 1492–1795. – Kraków, 2004. – S. 539–540.*

¹⁹⁷ *Kroll P. Od ugody hadziackiej do Cudowna. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658–1660, maszynopis pracy doktorskiej, napisanej pod kierunkiem prof. dr. hab. M. Nagielskiego i obronionej w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego w czerwcu 2006 roku.*

Гетьман з моменту набуття влади над козаками продовжував політику Б. Хмельницького й прагнув здобути повну незалежність. Перебіг подій та дедалі гірше становище України в рамках держави царів підштовхнули його шукати нові рішення і нових союзників. Тільки цим разом угоди мали бути поставлені на міцну основу й мусли гарантувати козацтву права, привілеї й автономію, а також стати відправним пунктом до побудови незалежного організму.

Становище Речі Посполитої (війна зі Швецією, яка тривала, погіршення стосунків з Москвою), а також наростання дедалі більших суперечностей по лінії Чигирин–Кремль призвели до того, що королівський двір повернувся до планів перетягнути козаків на свій бік. Було розпочато переговори й висловлено згоду на підписання миру з І. Виговським, хоча давали собі раду, що це може мати негативний вплив на перемовини з царем. Сподівалися, однак, що мир із козаками дозволить Польській державі повернути своє значення, сили й втрачені землі. Розраховували на те, що козаки підтримають коронне військо, яке воювало в Королівській Пруссії, а також змусять Москву до піддатливості на мирних переговорах, розпочатих під Вільно. Клопоти на сході та півночі, плани двору, пов'язані з реформою сейму та елекцією *vivente rege*, спонукали до того, що хотіли за всяку ціну набути козаків, погоджуючись на поважні поступки. Проте швидко виявилось, що не всі готові підтримати умови польсько-козацького трактату.

За автором, Гадяцька угода зміцнювала козацькі позиції на терені Князівства Руського, творячи аристократію зі старшини і шляхту з реєстрових. Ці еліти мали підтримувати гетьмана в розбудові нового державного організму – Князівства Руського. Заборона вступу польських та литовських військ на землі, підлеглі юрисдикції гетьмана, зміцнювала його пожиттєву владу, послаблюючи залежність від Речі Посполитої. І. Виговський прагнув створити державу під протекторатом короля на взір Великого князівства Литовського, але з ознаками суверенного краю.

Як доводить П. Кроль, І. Виговський, поєднуючись з Річчю Посполитою, не мав наміру стати зброєю польської політики й боротися винятково за її інтереси. Даючи собі раду в непопулярності, яку здобуде серед козаків факт повернення під владу короля й польської шляхти, він старався, щоб умови були якнайкорисніші для козаків. Проте одночасно мусив зробити певні поступки польській стороні. Тому до акта угоди долучили декларацію, в якій погоджувався, між іншим, на зменшення реєстру до 30 тис. й на виведення козаків з Білорусі.

На думку П. Кролля, успіхи на північному фронті (відвоювання Торуня) та поліпшення позицій Речі Посполитої на міжнародній арені зміцнили позицію кіл, які нараджували проти Гадяцької угоди. Збільшилися лави критиків акта. Ті не відкидали потреби миру з козаками, але вважали, що зроблено далекосяжні поступки. Дедалі більше голосів домагалось змінити деякі пункти договору. Противилася угоді Литва, яка побоювалася, що це не тільки ускладнить укладення мирної угоди з Москвою, а й призведе до відновлення війни, що в тогочасних умовах означало завоювання Великого князівства Литовського царським військом. Суперечності, якими обросла угода, аж ніяк не сприяли довірі між козаками й Річчю Посполитою.

Наважуючись на укладення Гадяцької угоди, І. Виговський шукав такого рішення, яке б дозволило козацтву вільно функціонувати та розвиватися. Для нього угода була засобом для розбудови автономії чи навіть суверенної держави, а не метою. Гетьман сподівався, що в умовах шляхетської демократії й парламентської системи вдасться укласти договір, подібний до Люблінської унії. У тогочасній політичній ситуації мусив вибрати або подальший зв'язок з Москвою, що, як уже міг переконатися, може означати втрату автономії й цілковите підпорядкування Кремлю, або пошук іншого виходу й поєднання з іншою державою. Крім того, у зв'язку з наближенням польсько-московських переговорів з'явилася небезпека, що обидві

держави дійдуть порозуміння коштом України. Польща, подібно до козаків, також перебувала на межі війни з Москвою. Військовий союз і спільна небезпека могли зміцнити зв'язок, а втримати автономію в умовах Речі Посполитої було більше шансів, ніж у випадку поєднання з централізованою монархією Романових.

Вже після підписання в Гадячі угоди обидві сторони вирішили докласти всіх зусиль для зміни деяких її положень. Гетьман прагнув розширити автономію Князівства Руського й обсяг своєї влади. Взоруючи на Люблінську унію, намагався створити третій рівноправний член Речі Посполитої, Князівство Руське, в якому привілейованою верствою були б реєстрові козаки й вірна гетьманові шляхта. З цього симбіозу мала народитися нова руська еліта, народ політичний, обдарований повнотою прав і привілеїв, між іншим шляхетських, чому прислужилися б нобілітації козаків. Гарантію автономії забезпечували: заборона на вхід коронних військ на терени Князівства, перехід усіх компетенцій у внутрішніх справах до рук гетьмана й міністрів, власний скарб, суд і навіть партикулярний генеральний сеймик (брацлавська конвокація). До угоди не вдалося внести пропонований козацькою стороною пункт про контрасигнацію гетьманом кожного королівського документа, дотичного руських справ, а також норму про поширення території Князівства на Руське, Волинське й Подільське воєводства. Погіршення становища І. Виговського, у зв'язку з діями царських військ, які навесні увійшли в Україну, призвело до того, що гетьман мусив піддатися й прийняти умови польської сторони. Останні знову не могли заходити далеко, щоб не спровокувати козаків відвернутися від Речі Посполитої й пошукати шляхів для порозуміння з Москвою і навіть з Туреччиною. З огляду на незначну польську військову присутність в Україні й брак козацько-литовської співпраці в Білорусі, це була дуже реальна загроза. Крім того, король давав собі раду, що має справу з учнем Б. Хмельницького, і від нього можна сподіватися активної дипломатичної діяльності, спрямованої на пошук нових союзників.

Як підкреслює П. Кроль, Гадяцька угода була польсько-козацьким компромісом. Обидві сторони зрікалися частини своїх планів, щоб досягнути чогось більшого. У Речі Посполитій розуміли, що повернення земель, втрачених на користь Москви, є неунікненною умовою на шляху повернення державі її попередньої позиції на міжнародній арені, а угода створює також нові можливості для наступу в Білорусі. Тому вирішено поступитися козацьким вимогам й погодитися на значну політичну, військову та релігійну автономію. Одночасно козацька сторона, репрезентована гетьманом та частиною старшини, згідної з політикою І. Виговського, мусила зректися марень про незалежність та самоуправління. До угоди її схилила дедалі агресивніша московська політика, скерована на ліквідацію козацької автономії.

У підсумку автор констатував, що взорована на Люблін унія потребувала часу, щоб зміцніти. Творена ж була в малосприятливих умовах недовіри партнерів й відсутності в українському суспільстві сил, які підтримали б ідею триалістичної Речі Посполитої. Польська сторона так само, як і козацька, не підтримувала рішень сейму й трактувала цю угоду як неминуче зло, як тимчасовий акт. Дуже багато чого розділяло обидві сторони, щоб підтримати досягнутий компроміс. Крім конфлікту навколо замалого реєстру й повернення давніх власників до своїх маєтків, найбільше суперечок збуджували релігійні справи, які викликали затяті дискусії на сеймі 1659 р. перед ратифікацією угоди.

Останнього часу до студій над Гадяцькою угодою повернувся також Януш Качмарчик¹⁹⁸. У нещодавно опублікованій книзі цей історик найбільше місця присвячує генезі угоди. Описуючи складну міжнародну ситуацію в Центрально-Східній Європі, головню звертає увагу на роль австрійської дипломатії, яка,

¹⁹⁸ *Kaczmarczyk J. Rzeczpospolita Trojga Narodów. Mit czy rzeczywistość. Uгода hadziacka – teoria i praktyka. –Kraków, 2007.*

застосовуючи всі доступні засоби, старалася зірвати підписаний у 1656 р. союз Речі Посполитої з Московією. Автор також вичерпно проаналізував розвиток контактів по лінії Варшава–Чигирин від початку 1657 р., аналізуючи складну дипломатичну гру, яку Б. Хмельницький, а потім І. Виговський мусили проводити між Річчю Посполитою та Московією. Після опису змісту угод, укладених у Гадячі, а потім під час сейму 1659 р. у Варшаві, Я. Качмарчик, як і більшість сучасних польських істориків, підкреслив, що “споруда Речі Посполитої трьох народів ставилася на дуже непевних підмурках”. Причини, які призвели до цього, були різноплановими: недовіра між С. Беншовським та І. Виговським, розшарованість козацтва, відсутність військової підтримки з боку Речі Посполитої, втягнутої у війну зі Швецією, конфедерації у війську¹⁹⁹.

Підходи польської історіографії до Гадяцької унії зазнали упродовж останнього століття значної еволюції. На це мали вплив розвиток методології, зміни політичної ситуації (як у Польщі, так і в Україні та Росії), у якій довелося творити черговим генераціям істориків, зрештою розширення доступу до нових архівних джерел, котрі дозволяли подивитися під іншим світлом на деякі аспекти проблеми.

Перші монографічні праці польських істориків з тематики Гадяча постали ще в період загарбання Польщі Росією і в перших роках II Речі Посполитої. Їхні автори – А. Равіта-Гавронський, Л. Кубаля, А. Прохазка – мали на меті підважити однозначно негативний образ миру з козаками, який подавали у своїх працях такі українські й російські дослідники, як Д. Бантиш-Каменський, С. Соловійов, Д. Яворницький, В. Волк-Карачевський, М. Стадник. На противагу їм польські дослідники глорифікували саму ідею Гадяцької унії, зображуючи її як перемогу західної культури на українських землях та як великий шанс для козаків знайти собі постійне місце в колі латинської цивілізації. Водночас підкреслювано, що саме українська сторона не доросла до того, щоб стати господарем планованого Князівства Руського. На козаків клали цілковиту вину за поразку проекту, бо в їхньому гроні нібито бракувало відповідних партнерів до співпраці з Річчю Посполитою. У політиці чергових козацьких гетьманів передвоєнні польські історики не добачали жодних державотворчих тенденцій. На їхню думку, козаки не були здатні зрозуміти важливості Гадяцького акта, часто порівнюваного з Люблінською та Городельською уніями, та можливостей використати його для розбудови автономного державного організму на взір Корони й Великого князівства Литовського. З точкою зору визнаних спеціалістів з історії України перед 1939 р. не до кінця погодився В. Томкевич. Він також з ентузіазмом оцінював саму ідею порозуміння від вересня 1658 р. й дуже скептично писав про здатність козаків до розбудови сталих державних структур. Водночас він підкреслював, що відповідальність за поразку Гадяцької унії несе (хоча й меншою мірою, ніж українська сторона) також Річ Посполита, яка проводила безпрограмну й дуже непослідовну політику щодо козаків.

Ці погляди у більшості перейняли емігрантські історики, які також дуже позитивно оцінювали концепцію унії зразка вересня 1658 р. З нагоди відзначення в 1958–1960 рр. 300-річчя Гадяча у Великій Британії з’явилася низка присвячених йому праць. Автори (на увагу заслуговують перш за все публікації С. Кошцьялковського та С. Кота) вважали угоду найцікавішою й найбільш новаторською пропозицією унормування польсько-козацьких стосунків, й, окрім того, однією з найважливіших подій в історії Речі Посполитої другої половини XVII ст., яка (подія) могла стати поворотним моментом в історії всієї Центрально-Східної Європи.

Натомість набагато інакше оцінювала Гадяцьку унію відразу по Другій світовій війні материкова польська історіографія. Тогочасні дослідники – К. Піварський, Б. Барановський, а також у своїх перших працях З. Вуйцик – у дусі епохи

¹⁹⁹ Tamże. – S. 135–136. Набагато меншим впливом наділяє автор релігійні чинники.

інтерпретували українські події в категоріях класової боротьби, підкреслюючи, що мир з Річчю Посполитою відповідав інтересам тільки найбагатших прошарків козацтва, а для решти суспільства був неприйнятним, бо відновлював ситуацію з-перед 1648 р. На дуже складний вплив суспільних поділів на ситуацію в Україні звернули увагу в 60-х рр. Я. Перденя й особливо В. Маєвський. Ці дослідники підкреслювали, що класовий поділ в Україні виразно накладався на відмінні політичні постави людності на обох берегах Дніпра; якщо на Правобережжі взяла гору пропольська тенденція, то Лівобережжя стало бастионом прихильників підпорядкування України Олексію Михайловичу.

На противагу передвоєнній історіографії, тогочасні польські історики критичніше оцінювали Гадяцьку угоду. Не заперечуючи, що це була найцікавіша в історії Речі Посполитої концепція вирішення козацької проблеми, одночасно підкреслювали, що був проект дуже запізнений (щонайменше на 10–20 років) і в тогочасній міжнародній ситуації нереальний, а по обидва боки бракувало довіри, розуміння й переконаності в сенсі самої ідеї унії.

Заслугує на увагу той факт, що упродовж останніх кільканадцяти років історики своїми дослідженнями охопили ті аспекти Гадяцької унії, які раніше з різних причин не дочекалися достатнього висвітлення. Стаття М. Шваби, а також деякі спостереження Г. Литвина повинні заохотити до всебічного аналізу реакції населення, а також політичних еліт різних частин Речі Посполитої до східної політики держави в 1657–1659 рр., А. Миронович та Я.В. Волошин докладно дослідили релігійне тло унії й розглянули суперечності, які збуджували в католиків і православних такі проблеми, як: ліквідація Брестської унії, надання православним ієрархам місця в сенаті. Історію ідеї розбудови незалежної держави в Україні подав М. Франц, пробуючи знайти докази, що підписання угоди в Гадячі відбувалося в найсприятливіших обставинах, бо обидві сторони нарешті дозріли до укладення такого далекосяжного компромісу. Врешті, низку цікавих суджень і гіпотез, які цілковито змінюють опцію польської історіографії на багато проблем, пов'язаних з Гадяцькою угодою, подав у своїй докторській дисертації П. Кроль.

Насамкінець, варто висловити надію, що 350-річчя унії, яке наближається, буде запліднене дискусіями й науковими публікаціями, які спричинять черговий поступ у дослідженнях і зблизять позиції польської та української історіографії.

Висвітлення гетьманства Івана Виговського в

«Истории России с древнейших времен» Сергія Соловйова

Катерина Лобач

«История России с древнейших времен» видатного історика Сергія Соловйова є одним із найяскравіших прикладів державницького спрямування тодішнього історіописання в Росії. Вона репрезентує світу російський варіант «великих національних історій», в яких автори намагалися зреалізувати гасло «органічної праці» на благо власного народу [4, с. 176]. Являючи собою взірць позитивістської історіографії, де, як зазначають дослідники, історики не годилося вигулькувати з-поміж «фактів», котрі, представлені якомога повніше і об'єктивніше, мали промовляти самі за себе, «История...» С. Соловйова є, окрім іншого, цінним документальним джерелом [4, с. 283].

С. Соловйов уважав за необхідне вивчення істориком діяльності «правительственных лиц, ибо в ней находится лучший, самый богатый материал для